

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Тимур і Олена ЛИТОВЧЕНКИ

ФАТАЛЬНА
ПОМИЛКА

CF FOLIO

Історія України в романах

Тимур Литовченко
Фатальна помилка

«Фолио»

2015

ББК 84(4УКР)6

Литовченко Т. І.

Фатальна помилка / Т. І. Литовченко — «Фолио»,
2015 — (Історія України в романах)

ISBN 978-966-03-5144-8

Роман «Фатальна помилка» присвячено 355-й річниці Конотопської битви та трагічній загибелі полковника Юрія Немирича – мрійника, романтика, авантюриста, українського інтелектуала XVII століття, відомого благодійника, адепта європейського вибору. Адже ще 355 років тому Україна мала цілком реальний шанс стати справжньою, як для XVII століття, європейською державою – незалежною, міцною і прогресивною. Державою православною, але без несамовитої азійської дикості Московського царства, з модерною системою державного управління – на відміну від Речі Посполитої, де сейм міг обрати слабого безвільного короля і де час від часу наставали періоди безкоролів'я. Проте скористатися такою історичною можливістю не вдалося...

ББК 84(4УКР)6

ISBN 978-966-03-5144-8

© Литовченко Т. І., 2015

© Фолио, 2015

Содержание

Від авторів	5
Частина І	7
Глава 1	7
Глава 2	15
Глава 3	23
Глава 4	31
Глава 5	42
Конец ознакомительного фрагмента.	47

Тимур і Олена Литовченки

Фатальна помилка

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

*355-річчю Конотопської битви та 355-м роковинам від дня
загибелі Юрія Немирича.*

ВЕЛИКА ПОДЯКА

*Ігореві Каганцю за те, що своєю статтею у «Народному оглядачі»
звернув нашу увагу на цього непересічного державного діяча Гетьманської
добы...*

Від авторів

Дорогий читачу! Головний герой нашого роману – князь Юрій Стефанович Немирич, видатний політичний діяч, дипломат, талановитий воєначальник, права рука Івана Виговського. Він належав до роду, який, на думку сучасників, стояв поряд з Острозькими, Вишневецькими, Сангушками, Радзивіллами та іншими русинськими шляхетськими сімействами. Немиричі були серед найбільших землевласників Великого князівства Литовського.

Герой роману був одним з найосвіченіших людей свого часу. Романтик, мрійник, філософ, мислитель з вигостреним, гнучким розумом, дивовижною твердістю духу – ось як можна його охарактеризувати. Юрій Немирич був наділений рідкісною, як на ті часи, незалежністю суджень та воістину бунтарським характером. Додайте до цього авантюрну жилку, успадковану від предків, та виховану з дитинства звичку до холодного політичного розрахунку – і дістанете бодай приблизне уявлення про те, наскільки багатий матеріал для майстрів красномовства являє ця історична постать. Недарма ще за життя про Немирича склалися легенди...

Утім, його роль у розвитку тогочасної України, у бурхливих процесах середини XVII століття так і не була оцінена належним чином. Ми й досі слабо уявляємо, що саме рухало вчинками цієї талановитої освіченої людини: біль за долю країни?.. політичні амбіції?.. проста жага влади?.. Як розцінити перехід Немирича від сочиніянства (аріянства) до православ'я: людина повернулася до віри предків – чи це був політично виважений крок інтригана, загалом байдужого до питань віри? А ідея створення Великого князівства Руського!.. Що це: прагнення збудувати нову незалежну українську державу чи черговий кар'єрний хід?

Однозначних відповідей на ці запитання, мабуть, не знайде ніхто й ніколи. Втім, впевнено можна констатувати, що за масштабністю задумів і вчинків Юрій Немирич безумовно належить до плеяди найбільш видатних особистостей української історії XVII століття, нині незаслужено позабутих.

Він був народжений для того, щоб створювати нове, небачене досі – типова людина епохи українського Відродження. Схильність до науки поєднувалася в ньому з жагою пригод, релігійні шукання – з політичними амбіціями, аристократизм – з пристрастю до демократії. Немирич міг провести життя в розкоші та спокої, натомість на нього чекали різноманітні небезпечні випробування, яскраві враження, радощі й розчарування, великі досягнення й катастрофічні втрати, конфлікти з можновладцями та нерозуміння спільників, участь у кривавих битвах і виснажливих дипломатичних перемовинах.

Наш роман написаний насамперед для молодого покоління українців, людей творчих і допитливих. Знаємо, що вони вже не бажають засвоювати історію власного народу, переспівану чужинськими ідеологами. Молодь хоче відчувати минувшину, немовби живу реальність. У своїх творах ми намагаємося не просто наголосити на найважливіших моментах життя пев-

них історичних персонажів, але художніми засобами анімувати їх, дати уявлення про характер і мотивацію вчинків. Так виникає своєрідний канал між сивою давниною й сучасністю, по якому лине жива вода слова – субстанції всюдисущої, універсальної, хоча й незримой...

У художньому творі історична достовірність єднається з натхненним польотом фантазії, що властиво белетристиці. Тим не менш, ми не відходимо від реальних фактів, які тільки можна відшукати в історичних документах описуваної епохи. А вже ґрунтуючись на останніх, намагаємося відтворити складний духовний світ наших героїв, логічно обґрунтувати кожен їхній вчинок, не приховуючи як чеснот, так і вад та слабкостей. Отак і виникають літературні портрети тих, хто, з нашої скромної точки зору, гідний назавжди залишитися в пам'яті нащадків.

Частина І Княжич і царевич

Глава 1 Немиричі

Землі Великого князівства Литовського,

кінець XVI століття

У це пекельно-пекуче літо 1576 року від Різдва Христового князь Андрій Немирич вирішив одружитися.

Що ж, як то кажуть, люби, Боже, правду – наречений з нього неабиякий: і шляхетний, і заможний, і освічений, і ззовні прекрасний, і вдягається зі смаком! До того ж обожнює розкіш, а також гарну музику. Так ще й на поезії знається. І нарешті, прекрасно володіє зброєю. Будь-який польський шляхтич... та де там – навіть кожен із князів литовських роду Гедиміновичів з радістю віддав би свою дочку за славетного князя Андрія Немирича, воєводу київського.

Але річ у тім, що хоробрий воєвода вже покохав усім серцем самотню перекірливу хуторянку Оксану. Дівчина була розумною і старанною, а також славилася природною красою: широкі стегна, великі груди, густе довге волосся, біла шкіра... Гордовита й норовлива, вона самотньо жила на своєму хуторі та ще й утримувала велике господарство.

Як не дивно, на сватання шляхетного литовського князя Оксана відповіла категоричною відмовою. Однак воєвода не здавався: писав коханій вірші, надсилав розкішні подарунки... Втім, Оксана лишалася непохитною, а одного чудового дня несподівано взяла та й обвінчалася з бойовим товаришем князя Андрія – козаком Стефаном.

Запальний і гарячий, князь Немирич спочатку поривався вбити зрадника, однак вчасно згадав, як в одній з дуже небезпечних військових вилазок саме Стефан прикрив собою його – Андрія – від татарської стріли. Ледве приборкав князь свою норовливу вдачу, після чого вчинив найменше з того, що мав вчинити в подібній ситуації: вислухав свого колишнього товариша...

...Виявляється, колись дуже давно була панна Оксана татарською полонянкою! Разом з іншими бранцями гнали її через Дике Поле до Криму, щоб як ясир¹ продати на невільничому ринку. Однак їй неймовірно пощастило: загін хоробрих козаків атакував татарський обоз і звільнив бранців. Був серед тих сміливців і Стефан...

Відтоді й покохала вільна козачка Оксана свого лицаря. Стефан же відправив дівчину до своєї старенької матері, при цьому пообіцяв повернутися й неодмінно одружитися з нею. Однак клята татарва налетіла і спалила тепер уже рідне село Стефана, його мати при цьому загинула...

Оксана навіть із майбутньою свекрухою не встигла познайомитися: дісталася селища одразу після татарської навали. Поплакавши над остиглим тілом старої жінки й поховавши її,

¹ «Живий» товар (тут і далі – прим. авт.).

влаштувалася на самотньому хутірці подалі від великих селищ. Там і жила, відтоді всім нареченим відмовляла, продовжуючи чекати тільки свого героя Стефана.

І таки дочекалася...

...Вислухавши таку дивну історію, набурмосився князь Андрій: адже не знав і не припускав навіть, що таке можливо...

З іншого боку, що ж це виходить: якась дівка віддала перевагу простому козакові перед ним, родовитим князем – а як же честь шляхетська?

Думав Немирич, думав, та зрештою прогнав Стефана з очей геть подалі, оселився в одному зі своїх численних маєтків поблизу Києва й почав з горя пити й гуляти, гуляти й пити...

* * *

Минуло чотири роки, суперечка поміж друзями через гордовиту дівку поступово забулася. Стефан з родиною полишив хутір і перебрався поближче до князя Андрія. Оксана народила чоловікові двох прекрасних діточок: Андрійка й Оленьку. Ясна річ, Немирич став їхнім хрещеним батьком.

Що ж до сімейного життя князя, то одружуватися він нізащо не бажав. Відтоді як не склалося у нього з Оксаною, інших наречених сватати навіть не думав, отож і жив одинаком. Характер у князя остаточно зіпсувався: став він запальним, норовливим, незговірливим, сварився з усіма сусідами й родичами, разом зі своєю надвірною корогвою грабував татарські обози. А здобуті в походах гроші спускав на пиятики й карти.

А вірний Стефан час від часу витягав князя Андрія Немирича із чергової пригоди чи навіть позбавляв небезпеки...

* * *

Вечоріло. У корчмі гуляла галаслива компанія. Пили багато, корчмар не щадячи ніг бігав у підвал за заморськими винами. За широким столом програвалися величезні гроші й фамільні коштовності, у хід вже пішли векселі й заставні на родові маєтки.

Немиричу сьогодні неабияк щастило. І чим більше він пив, тим краща карта до його рук йшла – знай собі виграш загібай...

– Не щастить мені в коханні, шановне панство, натомість в картярстві й сам диявол зі мною не зрівняється! – прокричав він по завершенні чергової вдалої гри. Саме тут двері корчми відчинилися, увійшов Стефан, підійшов до гамірливого гульвіси й тихенько прошепотів:

– Княже, додому час...

– Не хочу додому, – мовив Андрій, – там на мене ніхто не чекає.

– Чекають на тебе, княже, ой як чекають! Оксана не спить, оскільки Андрійко – улюблений твій хрещеник вередує.

– Андрійко?.. – перепитав князь.

– Так. Він на тебе дуже чекає!

Треба зазначити, що незважаючи на всю неприборканість вдачі, Немирич із незмінним пієтетом ставився до своїх хрещеників. З кожним прожитим роком думав він тільки про одне: як житиме колись без Андрійка й Оленьки?! Звик-бо до них настільки, що стали йому хрещеники рідними! Лячно навіть подумати, що на старості він залишиться сам-один...

– Ну що ж, шановне панство, мені додому час! – звернувся князь до присутніх. Картярі з полегшенням зітхнули, але корчмар розчаровано мовив:

– Та що ж це таке?! Та ви ж, княже, і не погуляли як слід! Може, все ж таки залишилися б, га?..

– Ні-ні, на мене чекають! – гордовито мовив князь, згрібаючи виграш у калитку.
– Але як же ви, княже, додому дістанетеся? Ви ж на ногах ледве стоїте, на коня вам не сісти, – гугнявив своє корчмар.
– Відчепись, я на возі за князем приїхав, – прогарчав Стефан.
– Лячно зараз їхати! Неспокійно! – вигукнув хтось.
– Та хто ж це нас зачепить?! – гримнув Андрій. – Усі в околиці знають, як я шаблюкою володію, та й Стефан не з лякливих.
– Шаблюю тільки живих налякати можна. А от як з мертвими бути?..
– А при чому тут мертві? – сторожко запитав Стефан, якому ця п'яна розмова дуже не сподобалася.
– А при тому, що найкоротший шлях до оселі пана Немирича лежить через цвинтар, – втрутився корчмар. – Ти сюди через поле й гайок їхав, наскільки я знаю. А можна і через цвинтар, зате прямо...
– Там ніякої дороги немає, – заперечив Стефан.
– Є дорога! Широка, проте небезпечна! Мало хто наважується їхати там і вдень, але ще не знаходилося такого сміливця, який наважився б уночі там проїхати. Подейкують, нечиста сила там живе, – підтвердив старий козак, що тихо сидів у найтемнішому куточку корчми.

* * *

Старий розсохлий віз повільно рухався по курній дорозі. Князь сидів за спиною Стефана, який правив кінями, і налитими очима дивився на корчму, що поступово танула в темряві.
– А знаєш, пане Андрію, – заговорив козак, – дороги ж нині справді небезпечні. Скрізь розбійничають лихі люди. Може, все-таки варто залишитися в корчмі й перечекаати до ранку?
– А як же похресничок мій Андрійко? – поцікавився Немирич.
– Оксана Андрійчика, мабуть, давно вже приспала, – мовив Стефан і додав: – Щось і мені боязко стало, княже. А може, треба було в корчмі до ранку посидіти?..
– Дурниця! А от я нічого не боюся, – кинув Андрій, вдивляючись у темряву. – Ні демонів, ні чортів... ані розбійників. Ти мені, Стефано, сам же всю гру зірвав, а тепер нити починаєш: боязко йому, бачте... Ні вже, їймо додому.
– І смерті теж не боїшся? – криво посміхнувся козак.
– І її теж.
– Та ну!.. Не криви душею, пане Андрію, всі люди чогось та бояться.
– Як на сповіді тобі кажу – не боюся!!! От хочеш, зійду з воза й сам-один пройду через цвинтар?! Сам, без тебе!..
– А не злякаєшся?
– Ні, – відповів Андрій, задерикуватю трусонувши головою. При цьому його довга чуприна розтріпалася й упала на очі. Князь огледівся, розреготався й запитав зухвало: – Ну, то як?!
Стефан пригальмував воза, потім повернувся до Андрія й мовив:
– Княже, ти ж знаєш, я тебе нізащо не покину! І як би не було мені лячно, однаково з тобою залишуся. То де тут дорога ця цвинтарна?
– Здається, має бути о-о-он там, – махнув князь у пільму.
Вони їхали недовго й незабаром звернули з головної дороги. Немирич й озирнутися не встиг, як ліворуч і праворуч замаячили хрести...
Тиша навкруги стояла, як-то кажуть, цвинтарна, але раптом її порушив якийсь дивний звук: тихі шерехкі кроки... хоча на дорозі нікого не було! Андрій завмер і здійняв угору відстовбурчений палець, потім мовив:
– Чуєш, Стефано? Кроки... От знову!.. Хтось іде за нами слідом.

– Тобі здалося, – мовив козак. – Немає тут нікого. Та й звідки б узятися нормальним людям уночі на цвинтарі?..

Але князь виявився правим. Минуло ще кілька хвилин, і поруч із візком виросла темна фігура. Тепер уже й Стефан ясно бачив, що то худа обірвана баба, яка з'явилася невідомо звідки, перетнула їм шлях. Її темний силует спочатку здався товаришам величезним, оскільки відкидав гігантську тінь. Баба була вдягнена у довгу темну сукню, її обличчя наполовину приховувала велика брудна хустина, кінці якої звисали до самої землі. Баба витягнула кощаву руку долонею вперед. Немов підкорюючись цьому знаку, кінь зненацька зупинився, як укопаний.

– Хто це?.. – сиплим шепітком запитав Андрій.

– Звідки ж мені знати?.. Якесь старчиха, – зашепотів у відповідь Стефан, а потім голосно спитав у баби:

– Чого тобі треба, мандрівнице? Хочеш, щоб ми відвезли тебе в найближче село? Що ж, тоді сідай.

Баба мовчала.

Князь почав сердитися, втрачати терпець, зрештою звернувся до Стефана:

– Давай-но рушай, ця стара не знає, чого їй треба.

І тут баба заговорила:

– Андрію... Не поспішай їхати... Дай-но подивлюся на тебе.

Голос був глухий і вібруючий, але слова вона вимовляла дуже чітко.

– Звідки ти знаєш, як мене звати? – перелякано запитав Немирич. Він не міг пригадати, коли раніше зустрічав цю старчиху.

Стефан мляво й якимось неохоче натягнув віжки, але кінь навіть не ворухнувся. Баба пожвавішала й мовила:

– Мені не потрібно в селище... Я тільки хотіла спитати... Куди лежить твій шлях?

– Додому, – мовив пан Андрій, хоча відповідати дуже не хотілося, та й запитання було явно недоречним.

– Я знала, що зустріну тебе, – між тим продовжила старчиха-циганка тим самим деренчливим голосом.

Немовби уві сні Немирич оглянув залитий місячним сяйвом цвинтар. Йому раптом здалося, що в блідих примарних променях хрести... ледь поворушилися!..

– Чого ти від мене хочеш? – прямо спитав князь. Він намагався говорити так, щоб його питання прозвучало голосно й упевнено. Однак йому було лячно, і тремтіння в голосі виказувало його внутрішнє сум'яття. Година ж пізня, а прокладена поміж могилами дорога мимоволі навіювала похмурі думки.

– Хочу тобі поворожити.

– Ні! – жажнувся Андрій. Але баба вже владно вхопила його за руку, і князь чомусь відразу припинив пручатися. Циганка перевернула його руку долонею нагору й забелькотіла, немов божевільна:

– Кров!!! Смерть!!! Кров... Смерть...

Далі все сталося так швидко – як оком змигнути. Андрій і сам не знав, чи бачив усе насправді, або ж з ним сталася миттєва непритомність!..

...Самотній воїн відбивається від сотні ворогів, навколо гори трупів і калюжі крові... Але от вже розлючена юрба тягне до болота його оголене тіло...

...Баба повернула голову, примара зникла, хустина сповзла назад.

Місячне світло впало на її обличчя, висвітливши жовту, немов пергамент, шкіру, величезний гачкуватий ніс, потворний беззубий рот...

Андрій відчував на своїй долоні холодні кощаві пальці. Він спробував відсмикнути руку, але не зміг.

– Поїхали, Стефано! – вигукнув князь і таки висмикнув руку, перехрестившись.

– Не йди, я ще не все сказала, не все пояснила... – почала благати старчиха. – Я не бачу тебе. Тут надто багато світла. Повернися й подивись мені в очі...

Немирич покійно повернув голову й поглянув у її жахливі нерухомі, немовби скляні очі, затягнуті напівпрозорою зеленуватою плівкою...

– Стефане, скоріше, геть звідси!!! – не своїм голосом заволав пан Андрій. – Подивися, це ж мертвячка! У неї ж мертві очі!

Стефан непевно смикнув віжки. Кінь жалібно заіржав і через силу рушив з місця, але баба не відставала, вона перетворилася в чорну хмару й продовжувала плисти над землею поруч із візком. У тиші ночі чулося її бурмотіння, що переслідувало Немирича і зводило його з глузду...

– Від долі не втечеш, її не обскачеш на коні, не обїдеш на возі!.. І дарма, хто помре: може, це будеш ти, пане?.. А може, і якийсь нащадок твій?..

– Жени!!! Геть жени від цього клятого місця!!! – у розпачі закричав Андрій.

Стефан здригнувся, немовби прокинувшись, і щосили стьобнув коня. Але тварина вже не мала потреби в тому: здригнувшись усім тілом, кінь злякано заіржав і понісся галопом. Земля полетіла з-під копит, дерева й хрести замиготіли, потім злилися в нерозрізнену суцільну стіну... Баба відлетіла від візка, і, немов підхоплений ураганом крихітний осінній листочок, зникла в нічній пітьмі.

– Ти бачив бойовище й одинокого козака?! Ти бачив ріки крові?! – задихаючись, запитав князь у Стефана. – А розлучену юрбу?.. А болото?..

Цвинтар нарешті залишився позаду, віз вилетів на велику дорогу, звідки до панського маєтку було вже рукою подати. Мали рацію завсідники корчми: шлях через цвинтар виявився найкоротшим... але яким жахливим!..

– Ні, ніякого козака я не бачив. Мабуть, тобі привиділося, княже, – тихо відповів Стефан. – А баба?.. Та це просто юродива якась. Кого тільки не зустрінеш на цвинтарі уночі... Забудь про ці дурниці, княже!

– Як я можу забути таке?! – обурився Андрій. – Ця карга наврочила чийось смерть! І звідки вона знала моє ім'я?!

– Одружитися тобі потрібно, княже, а не вислуховувати маячню всяких божевільних бабів. А слова її забудь! Не для тебе це пророцтво, отак. Боже борони від таких пророцтв... і від клятих божевільних провісниць разом!..

Плеснувши козака по плечу, Немирич легко зістрибнув з воза. Багряний світанок повільно розфарбовував обрій, небо затягувалося сірими рваними хмарами. Вітер міцнішав. Зважаючи на всі прикмети, насувалася гроза.

* * *

Андрій прокинувся близько полудня тому, що сонячні промені, золоті й теплі, падали на постіль, зігрівали й ніжили, засліплювали очі... Він замружився. Вставати не хотілось... Однак добре було б зараз, при денному світлі, подивитись на вчорашній виграш! Цікаво, яке багатство він закріпив на п'яну голову та під везучу руку?..

Князь знехотя підвівся з ліжка, повільно перетнув кімнату, простягнув руку до калитки, що лежала на невеличкому столику... Однак мішечок виявився порожнім. Андрій не вірив своїм очам: там не було жодної монетки! Зникли також і заставні, і перстень із яскравим смагдом – а йому ж так хотілося глянути на чудовий камінь тепер, у яскравому сонячному промінні!..

«Хто б міг усе це взяти?!» – губився у здогадах Андрій. А може, ніхто й не брав?! Раптом усе вигране вчора він забув у корчмі?! Чи загубив по дорозі додому?! А може, ота мертва старчиха-циганка відібрала?..

Трохи подумавши, він вирішив, що варто поїхати назад до корчми і з'ясувати, куди ж подівся вчорашній чесний виграш.

* * *

Немирич поскакав полем, потім через гай. Але коли виїхав на пагорок, то поблизу дороги ніякої корчми не знайшов. Вона пропала, немовби розчинилася! Немовби й не було її...

«Що за чортівня?! Невже заблукав?» – подумав Андрій. Він підвівся на стременах, ще раз озирнувся довкола й помітив удалечині невеличке селище. Вирішив заїхати туди й розпитати про корчму тамтешніх жителів.

Селище складалося всього з декількох будинків. Маленька дерев'яна церквися, приосадкувата й низенька, була розташована в центрі селища. Князь вирішив зайти в церкву, майже порожню в цю годину дня. Опинившись там, відчув себе набагато спокійніше – зовсім як у далекому дитинстві... Навіть важко зітхнув при цих згадках.

Зненацька бозна звідки виринув старенький священник і запитав співчутливо:

– Що привело тебе сюди, чадо Боже?

– Я хочу висповідатися, отче, – відповів Андрій.

– Покайся у своїх гріхах, чадо, покайся, – сонним голосом пробурмотів батюшка, прихильно кивнув і приготувався слухати.

– Це буде не зовсім звичайна сповідь, – попередив Андрій. – Навіть не знаю, із чого розпочати... Можливо, ти, отче, не повіриш мені. Те, про що я розповім, звучить дуже незвичайно й дивно...

І Немирич повідав про вчорашню картярську гру у корчмі, про повернення додому, про зустріч із старчихою-циганкою на цвинтарі, про її жахливі слова і криваві видіння... Загалом, про все, що сталося. Андрій говорив, священник між тим слухав уважно, лише зрідка перепитуючи. По мірі того, як проходила ця дивна сповідь, князь відчував полегшення. От нарешті хоч хтось зацікавився його нещасною долею! Намагався вислухати й зрозуміти...

– Неприємна зустріч! – важко зітхнув священник. – Неприємна, але не така вже і страшна. Звісно, коли людина бачить смерть, це не завжди означає смерть самої людини. Ти, чадо, можеш докорінно змінити своє життя – і тоді вмере колишнє твоє життя, розгульне й розпусне! Помре в людині старе, народиться нове, а людина житиме. Ти досі жив несправедливо, багато ворогів нажив, багато з тобою сталося такого, чого тепер соромишся. Твоє серце вимагає змін, інакше тебе поглине безодня нерозуміння. Отже, все, що сталося з тобою, – це просто попередження тобі вище.

– Мені потрібно змінити життя? – несміливо поцікавився князь.

– Ні, чадо Андрію, тобі треба в усіх подробицях згадати, яким ти жив, а також добряче подумати про те, яким став унаслідок такого життя.

– А звідки ти, отче, знаєш моє ім'я? – здивувався князь.

– Та хто ж у наших краях не знає князя Немирича!.. Був ти славетною людиною, а став нікчемою, п'яницею і картярем. Але, княже, мабуть що любить тебе Господь, якщо такі знаки шле. Йди ж собі з Богом, чадо, знайди дружину вірну, добру та й живи собі, як усі люди – чесно і праведно. Дітей, онуків рости, давай їм мудрі настанови. Піклуйся про благо людей... І станеш тоді щасливим.

Андрій кивнув і повільно побрів геть. Високі двері церкви з рипінням зачинилися за його спиною. Подальше Немирич пам'ятав доволі непевно. Він об'їздив усю околицю, але так ніде і не знайшов ні клятої корчми, ані старого цвинтаря – нічого із учорашнього, геть анічогісінько!!!

Коли підїжджав до маєтку, сонце вже повільно підповзало до обрію, чорні тіні від будинку, дерев і кущів ставали дедалі довгими... Він зупинив коня просто посеред дороги

і, не спішуючись почав чекати вечора. Коли останній сонячний промінь розсипався у повітрі червоно-золотавим вогнем, Андрій посміхнувся і легенько смикнув вуздечку.

До будинку підїхав уже в сутінках. Ніхто із служників не зустрічав свого пана, але Немирич навіть зрадів цій обставині. Похитуючись від втоми, він пройшов прямо в спальню й повалився на ліжко, не роздягаючись. Треба було б чогось поїсти: востаннє він перекусив ще вдень, відправляючись на пошуки загадково зниклого виграшу і корчми. Поїв того, що під руку потрапило, бо після проведеного в сідлі дня по-звірячому зголоднів.

До речі, не завадило би Стефана про вчорашнє розпитати! Він-бо як до корчми клятої добирався?! Чи запам'ятав дорогу, на відміну від князя?..

Але ні: спати, спати!..

Притомився він, геть притомився. Сил немає ніяких.

Думки плуталися. Немирич пірнув головою в купу подушок і заплющив втомлені очі...

Сон наклав князя миттєво. Складалося враження, немовби він провалився в бездонну чорну прірву. У душі відбувалося щось дивне. З пам'яті ще не зникла вчорашня гидота – але ж тепер наснився такий казковий сон!..

А наснилося Немиричу, що опинився він у затишній долині на березі жвавого струмочка зі студеною водою. Скрізь буяли бур'яни, тріскотіли без угаву коники у високій траві, співали пташки на деревах і в чагарниках. Князь ішов незнайомою стежинкою, коли у густих заростях терну наштотхнувся на кам'яні руїни, що залишилися від якогось древнього поселення. А там біля струмка Андрій побачив прекрасну дівчину. Вітер-бешкетник розтріпав її довге хвилясте волосся, повсякчасно смикав за скромну сукню. Дівчина сиділа на великому білому камені і вдивлялася в сині відблиски джерельної води.

– Як звати тебе? – прошепотів Андрій.

– Марія, – лунко відповіла незнайомка. – Але чому ти запитуєш про ім'я моє? Я ж дружина твоя...

– А де це ми?!

– Це земля твоя, княже. Тут ми роститимемо наших діточок та онуків... Ось, помилуйся! – і дівчина вказала на прозору водну гладінь. Андрій глянув у той бік...

І от уже прозоро-чиста, кришталева вода лагідно обмивала його ноги, руки, груди й навіть саму душу...

Уперше за багато років князь відчув себе надзвичайно сильним.

Але тут місцевість знов помінялася настільки, що її було вже неможливо упізнати. На місці руїн виросла фортеця. По вулицях міста потягнулися навантажені вози, поважно проходили туди-сюди городяни, ремісничий люд, безтурботно вешталися ватаги дітлахів...

Надалі все сталося саме так, як тоді наснилося.

У 1582 році Андрій Немирич оженився на Марії з роду Хрептовичів-Богумських, у посагу дружини одержав селище Черняхів на березі річки Очеретянки, що згодом перетворилося на центр володінь усього роду Немиричів. У благодатній долині князь побудував дерев'яну фортецю – і потягнулися туди селяни й ремісники... Містечко розросталося дуже швидко.

Сам Андрій був православним, натомість його дружина Марія – кальвіністкою. У зрілому ж віці вона перекинулася до громади послідовників італійського діяча Реформації, відомого гуманіста Фауста Соціна. Соцініяни (вони ж аріяни) приділяли величезну увагу питанням моралі та вважали, що не так уже й важливо, яких вірувань дотримується людина – головне, щоб життя проживала відповідно до євангельської моралі. Отже, аріянство було не стільки релігією, скільки етичним вченням.

Саме завдяки наполегливим зусиллям Марії, дружини князя Андрія Немирича, на початку XVII століття Черняхів перетворився на один із центрів поширення соцініянства. Що ж до самого Андрія, то він релігії не змінював, але й перешкод дружині не чинив, тому заходила вона будувати аріянські храми, збирати синоди й виховувати їхніх дітей у дусі віровчення соцініянського братства.

Отак і вийшло, що наступні покоління князів Немиричів, попри успадкований непростий характер і схильність до авантюрного, аж ніяк не мирного життя (що засвідчувало саме їхнє прізвище), захопилися настільки аскетичним протестантським вченням, як аріянство!

Соцініяни високо цінували освіту, тому молоді представники їхніх заможних сімейств неодмінно починали навчатися на батьківщині в одній з аріянських шкіл, а потім відправлялися в освітню подорож Європою: адже щоб відстоювати свої погляди у протиборстві з ворожим католицьким оточенням, розум потрібно було тренувати не гірше від тіла, а пером володіти настільки ж вільно, як і шаблею...

У 1603 році старший син Андрія й Марії – молодий княжич Стефан Немирич разом із групою аріянської молоді здійснив свою освітню поїздку до Європи. Повернувшись додому, оголосив про перехід із християнства в аріянство. Його сестра Олександра навернула в цю віру чоловіка – Романа Гойського, який згодом став київським воєводою. Ревною аріянкою була також дружина Стефана Немирича – Марта з роду Войнаровських. У дусі соцініянського вчення виховувалися й їхні діти: сини Юрій, Стефан, Владислав, дочки Софія, Гелена й Катерина.

Глава 2

Не бажай чужого!

Берег Яіка², 22 червня 1614 року

Літо стояло тепле й сухе, майже без комарів. Ранок того фатального дня, коли життя Марини докорінно перемінилося, починався досить буденно.

Уночі їй наснився незвичайний сон. Два намети і два човни стояли в очеретах. Усе було мирно, немовби й немає ніякого повстання, а козаки не гинуть від бердишів і куль стрільців. Снилось їй море, насправді ніколи не бачене нею наяву, снилося незнайоме біле місто й чудовий великий корабель, готовий до відплиття. Блаженний сум розставання відчула Марина уві сні... й саме тут її розбудив лемент птаха в очеретах.

Вона стрепенулася, піднялася, але потім знов опустила на м'яку перину. Знов заплющила очі – і в легкому досвітньому серпанку одразу виникло загадкове біле місто на зелених пагорбах, огорнуте золотим саявом ранішнього сонця. Зненацька картинка помінялася: несеться їй назустріч крилатий огир із горбатим стариганом на спині. Старий підхопив її сина й полетів до перехрестя доріг перед в'їздом у місто. Там, де обабіч дороги спалахував синім світлом великий дерев'яний хрест, біля воріт у казкове місто, горіла-сяяла криваво-червоним вогнем лиховісна шибениця.

Увесь день перелякана Марина думала про прихований сенс того сну, але нічого путящого їй на розум так і не спало. Що це за велике місто? При чому тут хрест? І що за палаюча шибениця привиділася їй?..

Коли більше не лишилося сил шукати розгадку сну, нарешті приїхав Іван Заруцький. Марина одразу ж кинулася до свого захисника, тільки-но той увійшов у намет. Він обійняв жінку, яка ледь відчутно тремтіла, міцно пригорнув до грудей і, зазирнувши в зелені очі, величезні й бездонні, насторожено запитав:

– Марино, що з тобою сталося під час моєї відсутності? Чи хтось насмілювався скривдити тебе?

Вона заперечно мотнула головою й відповіла тихо, намагаючись не виявляти занепокоєння:

– Все добре і спокійно.

Однак Заруцький надто добре знав її, тож вирішив з'ясувати все до кінця:

– Марино, не обманюй, я ж відчуваю, тебе щось непокоїть!

Вона відповіла знехотя:

– Я не розумію, для чого ми тягнемо час? Адже нам запропонували здатися й обіцяли відпустити з миром. То давай же вчинимо так, як нам запропонували! Окрім того, у мене погане передчуття. Мені сьогодні таке наснилося, таке...

– Ах, облич! Знаю я ці ваші жіночі штучки: якщо наснитися, то або жах, або щось віще. Якби я пам'ятав кожен свій сон і думав над тим, що він означає, то напевне помер би від переляку ще в дитинстві й не став би тим Іваном Заруцьким, якого ти знаєш...

Однак Марина не вгамовувалася:

– Іванчику, послухай-но, давай здамося!

– Ні!!! Не бувати такому!!! Не піде козак Іван Заруцький на уклін до якогось князька Івашки Одоевського, нізащо не піде!!! – розлютився він. – Мені татари й перський шах Аббас

² Давня назва ріки Урал.

обіцяли допомогти у створенні власної держави на півдні Московії! Це ж усе для мене, а також для тебе, дорога Марино, і для синка твого. Ох і заживемо ж ми тоді!..

– Ти засліп, Іване! Невже ж не бачиш, що ми приречені?! Не бувати козацькій державі! Ми відступаємо крок за кроком, у нас вже не вірять так, як колись. Люди вже не зустрічають нас із хлібом-сіллю, як раніше. Стрільці нишпорять по наших слідах, немов зграя хортів... Схаменися, Іване!..

Тут у намет зазирнув молодий козак і зупинився, притримуючи полог і не наважуючись увійти усередину.

– Чого тобі, Степане? – поцікавився Заруцький.

– Я хотів... хотів... – хлопець явно не наважувався сказати щось дуже важливе.

– Припини мимрити, Степане! Козак ти чи баба, кінець кінцем?! Доповідай, як годиться, – розсердився Іван.

– Відступати треба!

– Що-о-о?!

– Відступати, кажу, треба! До Ведмежого острова.

– Чому це?!

– Стрільці козаків тіснять.

– Ну от, що я тобі говорила?! – скрикнула спересердя Марина. – Давай здамося!

– Ти, Марино, не каркай, немов та ворона на дощ! Не настільки вже у нас все погано... хвацький отаман Треня Вус зуміє успішно відбити атаки стрільців Пальчикова й Онучина.

– Успішно, кажеш?! То чого ж ми тепер не в астраханському кремлі сидимо, як раніше, а отутечки, у густих очеретах Яіка переховуємося, немов ті пацюки налякані?! Навіщо при собі два човни тримаємо: щоб на випадок чого або від своїх, або від чужих упливти?! Хіба не так, Іване?..

– Ти, Марино, краще теревені ці припиняй, бо ще раптом хтось почує. Мені отаман Треня, як рідний брат, він мене не зрадить.

Тоді Марина зрозуміла, що сперечатися далі не варто, а краще потихеньку вибиратися звідси самій. Вона обійняла Івана, розпаленого суперечкою, скупі поцілувала в щоку й повільно полишила намет.

Між тим малий Іванко – трирічний син Марини, сидів на березі ріки разом зі старим козаком.

– А розкажи-но мені, дядьку Демиде, що ж далі сталося з Гориничем і сином його Яіком? – поцікавився хлопчик. Проте побачивши Марину, що наближалася, козак не став нічого розповідати малому, натомість поспіхом скочив, низько вклонився й мовив:

– Ну ось, Іване Дмитровичу, і матінка ваша прийшла. Поки що побудьте з матінкою, я ж про Горинича розповім опісля...

– А я хочу зараз! – вередувало маля. Однак Демид був невблаганним, тому спішно розкланявся з Мариною й миттю пішов геть. Мати же забрала й повела у свій намет хлопчика, на ходу гарячково міркуючи, як же вчинити далі. Козаки все прибували, тому Марина погодувала сина, поспіхом зібрала речі, гроші й коштовності, перевдягла малого у все чисте, до того ж надягнула йому на шию золотий хрестик зі смарагдами й рубінами – його маленькому царевичеві подарували, коли хрестили за грецьким³ обрядом.

Між тим військовий табір гудів, немов розбурханий бджолиний вулик: козаки почали раду. Марина накинула темний плащ, взяла дитя на руки й, обережно пробравшись поміж возами, непомітно вислизнула з табору крізь очерети.

Вечоріло. Курява вляглася. Деінде у таборі яскраво спалахували багаття. Подуви північного вітру здіймали на Яіку хвилі, що із плескотом вгасали, добігши берега. Ліс за рікою став

³ Православним.

червоно-золотим, а десь там, за лісом, могла б бути її земля!.. Але Марина більше не думала про свої землі: їй би життя врятувати... Незважаючи на теплу весну, її трохи знобило.

Дитина заснула в неї на руках. «Доки козаки нічого не помітили, треба поквапитися», – подумала Марина й кинулася бігти уздовж берега. Від свіжої роси трава, очерет і верби виблискували, немов прикрашені діамантовим розсипом.

Жінка тихенько спустилася якнайближче до води, але раптом різко зупинилася, оскільки біля самого краю річкової гладіні помітила незнайомих. Перший – високий сивий стариган з довгою бородою, у валянках, линялих штанах і кожусі, незважаючи на теплу погоду. Поруч із ним копирсався інший – більш молодий, широкоплечий, присадкуватий чорнобородий здоровань із величезними руками, у чоботах, таких самих линялих штанах і лляній сорочці до колін. Незнайомці теж помітили втікачку й перелякано вирішилися на неї.

– Ви хто? – спитала обережно Марина.

– Ми рибалки із селища, що тут неподалік. А от ти хто така будеш?

– Мандрівниця, – Марина вирішила відповідати якомога невиразніше.

– А-а-а, отож-бо я чую, що говірка у тебе не нашенська... І чого ж тобі треба, мандрівнице? – запитав більш молодий.

– Мені б на той берег переправитися. До рідні я йду.

– А до кого саме? Там до селища далеко буде... Тільки церква...

– Не ваша то справа, до кого йду, – грубо обірвала їхні розпитування Марина. – Я щедро заплачу вам, і квит.

– Ич, яка ти! – невдоволено прорипів старий. – А гроші в тебе є?

– Не сумнівайся, є... То як, перевезете мене, чи інших перевізників пошукати?

– Перевеземо. А скільки даси?

Марина подивилася старому прямо у вічі й мимоволі скулилася під його злим колючим поглядом. Передчуваючи недобре, вона позадкувала, але в цей момент чорнобородий схопив її за руку вище ліктя й боляче стиснув.

– Не займай!.. – перелякано заскиглила жінка.

– А що ти нам даси?

– Візьміть усе, тільки відпустіть мене з синочком!

Старий наблизився до Марини, стягнув з неї непоказний дорожній плащ... і обіміл від розкоші її сукні!

– Та це ж чиста тобі царівна... А ну ж бо, Яремо, швидко знімай з неї персні й перли!

Не гаючи часу даремно, здоровань підскочив і, для устраху погрозивши ножом, заходився зтягувати з її правої руки прикраси. При цьому дитина прокинулася, відкрила очі й закричала.

– Тихо ти мені! Цить, паскуднику!!! – старий спробував затиснути хлоп'яті рота, але той вивернувся і вкусив його за мозолясту долоню.

– Ах, он ти як!..

Старий відірвав дитину від матері, зідрав з нього прикрашеного самоцвітами капелюшка, розцяцьковану золотим шитвом накидку, штаненята й червоні сап'янові чобітки. Потім перевернув маля догори дригом і щосили потрусив – тоді на землю впав золотий натільний хрестик царевича. Крекнувши від задоволення, старий згріб докупі всі награвовані речі, а хрестика засунув до рота за щоку.

У цей момент до них долинули посвисти й цокання копит: по дорозі уздовж ріки їхали цигани. Підхопивши здобич, грабіжники пустилися навтьоки. Марина ж зустріла циганський табір розпатланою, у розірваній сукні. Підхопивши на руки дитину, яка несамовито ридала, бідолашна жінка приготувалася до найгіршого...

Вози зупинилися неподалік. З переднього зіскочив старий циган, а за ним – схожа на відьму баба, древня й страхітлива іззовні. Водночас її вицвілі, а колись карі очі сяяли добротою і співчуттям. Баба наблизилася до переляканої Марини й лагідно мовила:

– Сідай, красунечко! Ми знаємо, хто ти. Сідай і їдьмо з нами... Допоможи-но їй, Бахталю.

Дужий гарний циган підібрав із землі її сірий плащ, яким грабіжники погребували, накинув на плечі переляканій жінці, підхопив її й посадив на один з возів. Роздягненого царевича передав матері на руки та прикрив старою козячою шкурою. Тоді тільки табір рушив з місця.

Дорогою Марина непомітно перевірила, чи вцілів гаманець із грішми, не помічений грабіжниками. Схоже, таки вцілів! Ото й добре – бо це все, що в них тепер залишилося!..

Поступово жінка засумувала, згадавши колишнє своє багатство і те, як турботливо доглядав за нею Заруцький. А вона так легко зрадила його – втекла, навіть не попрощавшись, не попросивши пробачення...

Поступово попереду вималювався старий цвинтар, на краю якого приткнулася невеличка, більше схожа на зруб дерев'яна церковка. Побачивши православний храм, жінка відчувала, як защеміло її серце, тож вона поспішно мовила:

– Все-все, я вже приїхала! Мені сюди, зупиніть.

Прощаючись із циганами, дістала зі складок сукні й простягнула їм невеликий мішечок із золотими червінцями. Однак баба заперечно мотнула головою:

– Не треба нам твоїх грошей, Марино. Сховай їх, але недалеко.

– Чому недалеко?..

– Бо незабаром вони тобі ой як знадобляться!.. А поки що ступай собі з Богом, тільки постав у храмі за нас свічку.

Марина кивнула і з сумом на обличчі попленталася до церкви.

– Агов, не журися! – крикнув їй на прощання молодий циган з воза. – Бо інакше гроші втрадиш!

– Якщо судилося втратити, отже, так тому й бути! – крикнула у відповідь Марина, проте цигани вже не могли її почути.

Вона озирнулася довкола і здригнулася: неподалік на узбіччі дороги стояв величезний дерев'яний хрест – зовсім такий, як у її загадковому сні. Чесно кажучи, ця місцина здалася їй якоюсь незатишною...

Марина поквапилася підійти якнайближче до храму. Загорнута у подаровану циганами козячу шкуру дитина знов заснула. Тим часом небо посвітлішало, зірки остаточно згасли. На сході зачервоніла вранішня зоря.

От і перехрестя доріг. Жінка перелякано замружилася, побоюючись, що зараз же до неї, немовби уві сні, понесеться вершник на крилатому коні... Потім розплющила очі. Незважаючи на побоювання, дорога лишалася порожньою. Одразу ж уява намалювала перед її очима жакливу картину: міські ворота, шибениця, вітер розгойдує удавку... Порив вітру дмухнув так раптово, що ледь не зірвав з неї плаща. Біля самої землі закрутився вихор, завиваючи у пучечки полин. Важка хмара попливла над головою, не віщуючи нічого доброго. Довколишній світ занурився у майже непроглядну пільму. Потім важку хмару розкололи вогненні тріщини. Марина кинулася до схожого на зруб храму.

Раптом зовсім неподалік (принаймні так їй здалося) у землю вдарила люта блискавка, оглушливо загуркотів грім. Марина ж з розбігу вдарилася боком у двері, щосили закалатала у них і перелякано заволатала:

– Відкрийте!!! Впустіть мене!!!

– Зараз впущу, молодице, – пролунав позаду гучний бас.

Від несподіванки Марина голосно зойкнула.

– Не бійся мене, красуне. Я не ведмідь, я всього лише тутешній піп, – пробасив священник, копірсаючись у складках довгої ряс. Був він гладкий, широкоплечий і високий на зріст. Довге поплутане волосся й кошлата борода робили його схожим на страшну тварину, проте жодних зовнішніх ознак агресії він не виявляв, тому Марина поступово заспокоїлася.

Нарешті піп відшукав ключ і відімкнув двері, однак, попри очікування, Марину всередину не впустив, залишившись разом із нею на порозі. Тут саянула сліпуча блискавка, й жінка з переляку заголосила:

– Падре, благословіть мене!

– То ти, добра жінко, дотримуєшся латинської віри⁴, як я подивлюся?

– Пустіть мене усередину, святий отче, адже мій син вашої – грецької віри!!! Присягаюся!..

Знов із небес вдарила блискавка. Раптово піддавшись незрозумілій паніці й не знаючи, якими ще словами можна переконати попа, Марина відіпхнула його й забігла до храму.

– Е-е-е, стривай, так не можна! – пробасив піп, пішовши за нею.

– Святий отче...

– Євламπίю. Називай мене отцем Євламπίєм.

– Отче Євламπίю, прошу вас, благаю: врятуйте мене й мого синочка від стрільців! – у голосі жінки забриніли сльози. – За нами женуться!!! Нас упіймають і вб'ють, неодмінно вб'ють!!! Врятуйте, отче!..

– Ти просиш про неможливе, – при згадці про стрільців священик мимоволі здригнувся. – Та й куди ж я вас двох сховаю?!

– Отче Євламπίю...

– У мене самого дружина та ще й п'ятеро дітей!..

– Але ж отче Євламπίю!..

– Як же я можу владі суперечити?! – священик перейшов на свистячий шепіт, хоча сторонніх у храмі не було.

– Я вам заплачу! – відчайдушно скрикнула неборачка.

– Тихо!.. Не можу, однаково не можу...

– Та хоч би синочка мого до себе візьміть! Він же віри грецької...

Священик недовірливо глянув на загорнене в козячу шкуру маля. Було очевидно, що він вагається. Не давши отцеві Євламπίю отямитися, жінка дістала з-під плаща гаманець і гарячково зашепотіла:

– Отут гроші на його виховання. А також на зведення нового храму. Багато, багато грошей! Ви за все життя стільки не бачили, скільки у цьому гаманці. І все, все це вам – тільки врятуйте синочка, благаю!..

Сказавши це, Марина широким жестом розсипала червінці по всій церкві. Розрахунок був вірний: від такої кількості золота, що казна-звідки виникло в руках незаможної (якщо судити за обшарпаною сукнею та брудним плащем) мандрівниці, піп відверто обімлів. Кілька секунд він жадібно хапав широко роззявленим ротом повітря, потім дещо заспокоївся й насилу вимовив:

– Ну, добре, добре! Гаразд!.. Давай сюди твого сина.

Вона передала отцеві Євламπίю загорненого в козячу шкуру малюка, після чого зняла з підмізинного пальця невеличкий срібний перстеньок з печаткою (останній, який не встигли відібрати підступні грабіжники на березі річки) і також простягнула священикові:

– Це віддасте йому на повноліття.

– А ото вже як вийде! – завилили губи піп. – Я віддам твого сина на виховання до поважної родини, а там...

Але, спохопившись, одразу ж додав:

– Утім, дякую за щедre пожертвування на храм, добра жінко. А тепер іди звідси якнайшвидше, далі тобі залишатися тут не можна. Знайдуть вас удвох у мене – ой, станеться лихо, неодмінно станеться! Тож прощай.

⁴ Католицтва.

І поспіхом виштовхав Марину за двері.

«Нехай же буде, як буде! Але хоча б синочка вдалося врятувати», – подумала вона і, востаннє озирнувшись на непоказну церковку, побігла геть, не розбираючи дороги.

Отець же Євлампій ретельно причинив двері храму, з усією можливою швидкістю зібрав золоті монети у гаманець і разом зі срібним перстеньком сховав за ікону Миколи Чудотворця. Тоді лише розгорнув козячу шкіру й побачив чорняве хлоп'я в самій лише спідній сорочці. Дитина була міцною на вигляд, тільки занадто вже худорлявою.

«Нічого, от відпочине дитятко, у мене поживе, тоді й відгодується. Самі ж його й виховуємо», – подумав священник. Тут дитина потягнулася, розплющила жваві, трохи розкосі оченята й заплакала. Не звернувши уваги на хлоп'ячі капризи, отець Євлампій заговорив з ним по-дорослому, від чого плаксіє одразу заспокоївся:

– Ти хто такий будеш?

– Я – царевич, – гордовито відповіла дитина.

– Гм... Царевич!

Священник менш за все очікував подібної відповіді, однак захований за іконою гаманець із золотими монетами і срібним перстеньком був найкращим свідченням правдивості слів хлопчика. У голові пронісся рій сполоханих думок: «Царевич?! Тільки цього не вистачало. Хоча чому б і ні?.. Дуже навіть можливо. Але якщо переді мною маленький царевич, то його мати у такому разі – та сама полька!.. Справді, вона ж католичка... Отакої!»

Зусиллям волі відігнавши ці думки, отець Євлампій продовжив питати:

– А звати тебе як?

– Іваном Дмитровичем.

«Дмитрович! Царевич!.. Що ж, усе збігається. Звалив же Ти, Господи Ісусе, випробування на мою голову!..» – жахнувся отець Євлампій, зайвий раз пересвідчившись, якого царевича Івана, Дмитрового сина спрямували у його храм вищі сили. Однак же гроші... величезні гроші!.. Отже, якщо вже назвався груздем, то полізай у кошик.

– Ні, так не годиться – пробасив нарешті піп. – Ти, чадо, відтепер рибалкою будеш, зрозумів? І батько твій теж рибалка. А звуть тебе... звуть...

Швиденько перебравши подумки імена зі святців на сьогоднішній день, 23 червня, після невеличкої паузи піп радісно вигукнув:

– Ну, так, Тимофієм тебе звуть, Тимошкою! Зрозумів, Тимошко?

– Ні! – лунко відповів хлопчисько й негайно поцікавився: – А де моя мамуня?

– О-о-о!.. Такі справи, Іване Дмитровичу, що матір твоя на якийсь час відлучилася в одній дуже важливій справі.

– А в якій?..

– У дуже важливій. Не перебивай мене краще, а вислухай уважно, – отець Євлампій заговорив повчально: – Отож, чадо, матір твоя на якийсь час відлучилася, довіривши тебе моєму піклуванню. І попросила вона, щоб я з тобою у хованки погрався. Ти знаєш, як у хованки граються?

– Авжеж знаю.

– Ну, ото й добре! Тільки хованки у нас будуть дещо особливі: ти сидиш тут, тебе всі бачать, але ніхто не може дізнатися, а отже й розшукати царевича Івана Дмитровича... Зрозумів?

– Ні, – чесно зізналося хлоп'я.

– Тоді знов поясню. Тебе шукатимуть. Багато хто шукатиме тебе: наприклад, козаки або стрільці. Тебе, мене – всіх поспіль розпитуватимуть: як звати тебе, чадо? Але і ти, і я, й усі інші повинні відповідати: я Тимофій, син рибалки. Отакі в нас будуть хованки. Добре?

– Добре.

Ледь хлопчисько відповів, як двері храму розчахнулися навстіж, і до церковки юрбою ввалився цілий натовп стрільців. Душа священнослужителя провалилася у п'яти.

– Здоров будь, отче Євламπίю! Нумо кажи негайно, чи не бачив ти поблизу когось незнайомого або підозрілого? – одразу ж поцікавився один зі стрільців.

– Ні, не бачив і не чув про чужинців, – голосно пробасив піп.

– А це хто в тебе?

– Де?

– Та оцей хлопчик.

І стрілець мотнув головою у бік малолітнього царевича.

– Ах, оцей?.. Цей... Та я й не знаю навіть, хто він такий! Ранком циганський табір проїжджав, от і підкинули бурлаки одного з малюків своїх.

Вперши руки в боки, стрілець пильно оглянув дитину й замислено мовив:

– І справді циганча! Ну що ж, буде...

– А от і ні! – зненацька вигукнув хлопчисько.

Горопашний отець Євлампій обімлів з переляку, уявивши, як дитя, котре нічого не пам'ять у життєвих перипетіях, негайно викладе всю правду про себе, царевича Івана Дмитровича. Серце священнослужителя закалатало в скаженому темпі, холодний піт проступив на зблідлому чолі.

– Ніяке я не циганча, – повторило маля.

Отець Євлампій повільно осів на підлогу. Декілька стрільців кинулися до попа і спробували підняти його. І тут хлопчисько весело заверещало:

– Я не циганчатко, я рибачатко, і батько мій рибалка також, як і я!!! А звати мене Тимофієм, отак!

Дуже вже йому сподобалася нова, така особлива гра у хованки...

24 червня 1614 року царський воєвода князь Одоєвський зі своїм загоном під орудою стрілецьких голів Пальчикова й Онучина підійшли до місця останньої стоянки загону Заруцького – Ведмежого острова на Яїку. Шістьма сотнями останніх козаків командував уже не сам Іван Заруцький, а отаман Треня Ус. Цілий день атаки стрільців вдавалося відбити, але наступним ранком усе було скінчено: Івана Заруцького передали в руки князеві, козаки присягнули на вірність цареві Михайлу Романову.

Марину Мнішек знайшли на березі Яїка, її дитину відшукали через два дні в родині якогось яйцького рибалки. Упізнали хлопчисько по речах і по золотому натільному хресту. Коли Марині повідомили про те, що син її знайдений, жінка впала в буйне божевілля і негайно зажадала, щоб дитинку привели до неї. Однак прохання матері не задовольнили, побоюючись, що «дурна баба» придушить маля.

6 липня бранців в окремих візках доправили в Астрахань, а 13 липня, закувавши в кайдани, відправили в Москву на виконання вищого розпорядження: «Везти Марину, сина її й Івашку Заруцького з великим наглядом, закованих, і таборитися обережливо, щоб по них зlodійські люди безвісно не прийшли. А якщо по них прийдуть звідкись зlodійські люди, а їм буде воно під силу, то і Михайлу й Баїму – Марину зі Злодійком її, й Івашку Заруцького побити до смерті, щоб їхні зlodії живих не відбили».

З настанням зими Заруцького стратили лютою смертю, посадивши на палю. Чотирирічний син Марини Мнішек був привселюдно повішений за Серпуховськими воротами. Невідомими залишилися як формула, так і сам текст вироку, а також і склад суддів. Смерть дитинчати була не тільки таємничою, але й глибоко символічною: адже Смутний час як роз-

почався, так і завершився однаково – загибеллю безневинного дитяти. Відтоді ніякий Іван Дмитрович ніколи більше не претендував на престол Московського царства.

*Невідомо, що відчувала, про що думала Марина Мнішек, сидючи в холодній. Але подеку-
ють, нібито польська відьма прокляла династію Романових. Можливо, саме тому «Злодійку
Івану», як і його батькові Лжедмитрію, поголос призначив не одне життя. По Москві ходили
вперті чутки, нібито замість царевича була повішена інша дитина. Втім, це всього лише здо-
гади...*

*Та й смерть самої Марини Мнішек вкрита суцільним мороком: наприкінці 1614 року вона
померла у 26-літньому віці відповідно до офіційної версії «від туги – по своїй волі», за іншими
ж джерелами – чи то була повішена, чи втоплена. А ще подекували, нібито дружину Лже-
дмитрія запроторили до Круглої вежі коломенського кремля, де вона й померла. Після цього
знамениту вежу стали називати Маринчиною. Можливо, її кончину прискорили – зробити це
у в'язниці неважко...*

*Від Марини Мнішек залишилися численні листи до батька, короля польського й Папи
Римського, а також щоденник.*

*Через 300 з гаком років після сходження на престол першого царя з династії Романових
останні його прямі нащадки загинули в сирому підвалі будинку Іпат'єва в Єкатеринбурзі. І
знов там померли безневинні діти! Прокляття наздогнало царевих нащадків через століття.
Можливо, все ж таки недарма Марину Мнішек називали чаклункою?..*

Глава 3

Юрій

Королівський замок, Варшава, осінь 1620 року

Настала рання осінь. Листя на деревах ще не встигло пожовкнути, але вже почало облітати. Різкі пориви вітру зривали його, здіймали у повітря й розкидали на всі боки. З моря приповзли важкі сірі хмари, тож тепер вдень і вночі з неба лилися нескінченні осінні дощі, перетворюючи міські дороги в чорні болота, де по прибутті до столиці грузнули й застрягали численні вози. Варшава о цій порі року була темною, нудною й непривабливою.

Але нарешті вдарили перші морози. Калюжі швидко промерзли до дна. Бруд на дорогах зачерствів і став твердим, немов камінь. Тоді нарешті заворушився торговельний люд.

У ці дні король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза томився від неробства. Зазвичай він нудгував у палацовій бібліотеці, сумно гортаючи сторінки першої-ліпшої книги, що потрапляла під руку. Король віддавав перевагу простому чорному одягу, що прекрасно гармоніював із сумовитим настроєм: оброблений сріблом камзол французького крою відмінно сидів на його величності, підкреслюючи струнку фігуру. Блискуче хвилясте волосся каскадом падало на розкішний мереживний шведський комір.

Зараз же Сигізмунд влаштувався в кабінеті з завішеними вікнами у затишному кріслі біля каміна, байдужим поглядом дивлячись на палаючі дрова. Біля його ніг спав великий датський дог, розвалившись на величезній ведмежій шкурі. Очі короля зліпалися, дрімота потихеньку доладала його. Здавалося, ще трохи, й молитовник випаде з рук...

У двері тихо постукали. Собака сторожко підхопився. Сигізмунд стрепенувся, дрімота відразу випарувалася, змінившись роздратуванням.

– Заходь! – голосно скомандував він.

Двері відчинилися, в утворену шпарину зазирнув старенький придворний маршалок.

– Я хотів сказати... – почав мимрити він.

Ледь стримуючи лютість, Сигізмунд загрозливо засичав:

– Або говори швидше, або вшивайся геть!

– Я хотів доповісти вашій величності, що настала зима.

Король розлютився, скинув чобіт з ноги і жбурнув ним у старого з голосним ревінням:

– Яка зима, ідіоте?! Осінь надворі!!!

Не звертаючи уваги на лютість володаря, придворний маршалок підняв королівський чобіт, попрямував до вікна й розкрив важкі портєри. У кімнаті миттєво посвітлішало.

– Ось, ваша величносте, зробіть честь, погляньте у вікно, щоб пересвідчитися: перший сніг пішов, – спокійно відповів старий. Умить відчувши приплив бадьорості, король щодуху кинувся до вікна, собака почимчикував за хазяїном.

– Де там сніжок пішов? – весело запитав Сигізмунд, не вірячи власним очам.

– За вікном пішов, – прошепотів маршалок, а потім голосно додав: – Ви би, ваша величносте, взуттечко надягли б, бо так ще ноги застудите...

Втім, король не слухав старого, а квапливо, по-дитячому намагався відкрити вікно. Однак воно не піддавалося. Тоді придворний маршалок особисто надягнув чобіт королю на ногу, акуратно відсторонив його величність від вікна та спритним рухом розтиснув затвор. Вікно миттєво розчахнулося, повіяло холодом.

Іззовні падав сніг, сирий і пухкий. Снігопад був настільки рясним, що крізь його завісу неможливо було розгледіти навіть палацовий сад. Сніжинки летіли, кружляли, потім підкинуті

ласкавим вітерцем, злітали і знову падали, і вкривали пухким білим килимом все довкола: черствий бруд замерзлої багнюки на дорогах, черепичні дахи варшавських будинків, дерева...

– Ти диви, і справді сніг! – зрадів король. Він підставив руку, і холодні кошлаті пластівці опустилися йому на долоню. Сигізмунд наблизив їх до очей, намагаючись розглянути уважніше:

– Дивися, вони спочатку немовби той пух. А коли розглянеш – побачиш зірочки та крижані квіточки. І всі-всі різні: із круглими промінчиками, із зубчастими, з гострими!..

Однак розглядати сніжинки довго не вдавалося: вони швидко танули на теплій королівській долоні.

– Та воно ж завжди так, – пробурмотів маршалок і вийшов з кабінету, похитуючи на ходу головою.

Король же провів старого поглядом, у якому читався жаль. Його величність ненавидів осінь, однак обожнював зиму: о цій порі року вкрита замети Варшава нагадувала Сигізмунду замок Гріпсхольм у його рідній Швеції. Як же король тужив за батьківщиною! Адже тільки там його любили по-справжньому... Його батьки – мати Катаржина і батько Юхан!.. Він тужив за рідним краєм і щоб бути ближчим до Стокгольма, багато років тому навіть переніс польську столицю до Варшави...

Але з такою самою пристрасстю Сигізмунд ненавидів шведську аристократію, яка настільки отак скинула його зі шведського престолу. І все тому тільки, що король, батче, католик!.. Ну то й що?! Він боровся за милу серцю Швецію щосили, та кляті аристократи полонили його, принизили і зрештою запропонували корону його синові... за умови зміни віри...

Не дочекається!!! Не стане Сигізмунд – законний спадкоємець і продовжувач славетного шведського королівського роду Ваза, – міняти католицизм на протестантизм! Не дочекаються вороги!.. І синові своєму заборонить віру міняти!..

Його величність згадав, як понад двадцять років тому він, на той час амбітний парубок, який прагнув одержати всі корони світу, піддався умовлянням тіточки і прийняв польську корону. Ах, якби він тоді знав, чим все це закінчиться...

Різкий порив вітру обдав короля міцним морозцем. Сигізмунд причинив вікно, повернувся до каміна й простягнув до вогню змерзлі руки. Потім опустився в крісло й добряче замислився. З його очей покотилися сльози... Вірний дог нерішуче наблизився до хазяїна, поклав свою гігантську голову на коліна його величності й зазирнув жвакими червонуватими очима в сумні очі монарха.

Короля розчулив отой простий і нехитрий, здавалося б, вчинок собаки. Він добре знав, що величезний дог щиро любить його – Сигізмунда не за те, що хазяїн сидить на троні Речі Посполитої... а просто так! І не перестане любити, навіть якщо в ненависній Польщі будуть знищені всі до єдиного протестанти, аби тільки продемонструвати широту королівської влади аристократам Швеції. Напевно, один лише цей дог відчуває, якою мірою обтяжує короля польська корона, і як Сигізмунду ледь вистачає сил терпіти всіх поляків без винятку!..

Король почував величезного дога за вухами. Собака лизнув йому руку й віддано уп'явся не просто в очі, а в саму душу монарха.

– Отак воно й буває, друже мій, – заговорив Сигізмунд, звертаючись до собаки. – Я хотів, дуже хотів цього!.. Я намагався їм сподобатись, був готовий воювати за них... А ці пихаті індики посміхалися мені, хоча тим часом ненавиділи мене в душі, сміялися наді мною поза очі. Я розширив їхні права, сподіваючись, що вони оцінять цей жест і підтримають мої починання... А вони натомість ополчилися проти мене, звинувачуючи бозна в чому... Я не хотів від них любові, я потребую лише розуміння...

Пес уважно слухав хазяїна, забавно ворущачи бровами.

– Подумати тільки, я вже шкодую, що погодився стати королем Речі Посполитої! Адже справді, що дала мені ця корона, окрім титулу, відповідальності, головного болю й жахливих

принижень?! Польща – це зовсім ніяка не Франція й не Іспанія. Ба навіть не Англія, де королі мають реальну владу. Мені б треба було знати про цю особливість раніше...

Дог глибоко зітхнув слідом за хазяїном і тихесенько заскавчував.

– Так, друже мій! Якби ти тільки знав, наскільки мені самотньо й до чого хочеться іноді голосно вити від слабкості й безсилля!.. У Польщі всім керує сейм... Черета тупих пихатих баранів, які нічого не можуть вирішити, не можуть зрозуміти найпростіших речей. І в руках цих нездар зосереджено всю повноту влади?! Саме в їхніх руках – доля нашої держави?! Та хіба ж я король?! Я всього лише людина в папському вінці, яку кожен дрібний шляхтич намагається поставити на місце. Де ще в Європі отак принижують правителя?! Про що думають польські магнати – всі ці Радзивілли, Вишневецькі, Лещинські й Острозькі?! Вони думають про свої свободи і права. Переконувати це панство будь в чому – лише даремна витрата часу!

Начебто зрозумівши сенс сказаного королем, пес підняв голову й грізно загарчав...

– Який же ти розумник! – вигукнув захоплено король. – Якби ти тільки заговорив, я б оточив себе зграєю таких самих, як ти, вірних псів, а не збіговиськом підступних єзуїтів.

Пес радісно завиляв хвостом.

– Так, друже мій, тільки ти мене розумієш і любиш! Я знаю, що так чинити не годиться, проте ці зухвалі «польські брати» не залишають мені іншого виходу: або я їх, або ж вони – мене... І я боротимуся з ними, бо з Польщі мені більше нема куди подітися. Якби я тільки зажадав цього, мені було б не складно зійти на трон Московії, взутої у постолі. До того ж і мій син Владислав має титул князя Московії, тому при бажанні міг би стати тамтешнім правителем, але!.. Знову ж таки, друже мій, є дуже жирне «але» – та ж сама віра католицька. Переміни віру – і вмиль станеш царем Московії... Все нібито так просто... видається спочатку!..

Собака голосно гавкнув, потім завиляв усім тілом і заходився старанно вилизувати Сигізмундові руки.

– Так, песику мій хороший, ти мене вірно зрозумів: я не здамся! Краще репресії, краще єзуїти, краще війна з інакомислячими єретиками, особливо ж з «польськими братами»... Я винищу їх, задавлю, вичавлю звідси – але не поступлюся!!! Як палкий католик, я всіляко заохочуватиму прихильників унії, робитиму їм привілеї та різні милості. Слідом за аріянами зламаю протестантів і кальвіністів, а під кінець і православних!.. Вони зрештою стануть настільки зацькованими й заляканими, що самі принесуть моєму синові корону, самі благатимуть його стати їхнім новим королем...

Аріянська Академія, Раків, осінь 1620 року

Негода розігралася не на жарт. Великі важкі краплі крижаного дощу безжально молодили по тендітних плечиках хлопчика років шести чи семи, який самотньо стояв на узбіччі дороги. Був він сухорлявим і гнучким, з білою шкірою, густим кучерявим каштановим волоссям. Пухке дитяче личко з неймовірними величезними очима кольору зимового неба вражало правильністю форм і тонких рис. Якби дитину побачив іконописець, не виключено, що написав би з малого образ одного із численних святих.

Одягнений він був явно не по сезону – без плаща. З верхнього одягу на хлопчику був лише тонкий синій жупан польського крою, з-під якого визирала довга, вишита по коміру легка сорочка, не заправлена в темні широкі штани англійського сукна, а також м'які, гарної жовтої шкіри чобітки. Черговий різкий порив крижаного вітру здійняв довгі поли жупана, рвонув поділ сорочки і розтріпав вимоклі від осіннього дощу кучері малюка. Однак дивне хлоп'я, здавалося, навіть не помітило цього.

– Тобі хіба не холодно? – здивовано поцікавився невисокий чоловік із суворим поглядом. Це був Йоахим Стегман – вчитель геометрії. З незрозумілої причини учень продовжував мовчати. Викладач уже вирішив, що так і не одержить відповіді на своє запитання, як раптом

маля повільно перевело на нього погляд. Стегман здригнувся, тому що побачив у тих оченятах дивну суміш туги й розпачу. Складалося враження, що на нього дивився... молодий поранений вовк! Жахнувшись, учитель машинально відступив назад і подумки перехрестився. Але мара тривала всього лише лічені секунди...

«Фу-у-ух, здалося», – з полегшенням подумав Стегман.

– Ви щось запитали, пане учителю?

Тепер на нього з інтересом дивилися чисті очі маленького янголятка.

– Підемо зі мною, хлопче, не потрібно стояти на узбіччі дороги під дощем, навіть якщо твої батьки сьогодні не приїхали. Ти можеш застудитися.

– Так, мабуть, ви маєте рацію, пане вчителю, не варто мокнути під дощем. Хоча батьків я не чекав. Я ж знав, що сьогодні вони не приїдуть.

– Тоді що ж з тобою трапилося? Можливо, тебе хтось скривдив?

– Ні. Ніхто мене не кривдив, просто я замислився...

Стегман вже давно звернув увагу на поведінку цього незвичайного учня. Старший син вельми заможного і впливового магната, подкоморія Стефана Немирича – Юрій завжди був замисленим і нелюдимим. Малюкові не подобалося перебувати разом з однолітками, часто він ішов у поле і там подовгу про щось мріяв. Попри дитячий вік, відчувалася в ньому якась відстороненість від світу з його повсякчасною суєтністю...

«Швидше за все, дитина надто стрімко подорослішає. Яскраві емоційні спалахи в його душі прирікають юного панича на самотність. Треба би якось допомогти хлопчикові, інакше він остаточно замкнеться в собі», – подумав учитель і звернувся до вимоклого янголятка якомога ласкавіше:

– Підемо зі мною, Юрію, і поговоримо про те, що тебе бентежить. Хочеш цього?..

– Гаразд, – погодився хлопчик і слухняно пішов слідом за Стегманом спочатку парковою доріжкою до будівлі аріянської Академії, де вони удвох пірнули до лабіринту довгих сумовитих коридорів.

– Ну от ми й на місці.

Вчитель із зусиллям відкрив важкі дубові двері сховища знань і гордості школи – бібліотеки. Під її склепіннями зберігалася безліч рідкісних стародавніх пергаментів і сувоїв, рукописні книги і друковані видання місцевої друкарні. У непосвяченої людини міг навіть з'явитися сумнів, а чи витримають стіни й полиці такий огром знань?.. На відміну від коридорів, бібліотека була просторою та світлою. Тут гармонійно сполучалися білизна стін і м'який морок добротного темного дерева. Кімнату обігрівали кілька камінів, створюючи в приміщенні затишок і комфорт. Меблі з коштовних порід дерева виглядали добротно й витончено.

Незважаючи на денний час, зараз у бібліотеці було порожньо. І не дивно: адже сьогодні був батьківський день, тому багато учнів взагалі були відсутні у школі. Цим і скористався Стегман.

– Розташовуйся, Юрію, поближче до вогню, – запропонував він, присуваючи до палахкого каміна два величезних крісла. Хлопчик охоче скинув із себе мокрий жупан, залишившись у довгій вишиванці, штанятах і чобітках, після чого влаштувався в запропонованому кріслі (у якому вмістився легко, немовби невеличкий жучок у коробці).

– Я давно спостерігаю за тобою, – почав неспішно вчитель. – У нашій школі ти перебуваєш вже не перший місяць, але так ні з ким і не потоваришував. Більше того, особливого інтересу до навчання ти також не виявляєш. От взяти хоча б мій предмет – геометрію: наука ця важка, не заперечую. Можливо, тобі не все зрозуміло? Може, я погано пояснюю? Але ж ти жодного разу не задав мені бодай якогось запитання...

– Та що ви, пане вчителю! Я все розумію.

Юрій виглядав явно здивованим. Схоже, він щиро не розумів, чим викликане невдоволення вчителя.

- Тоді в чому причина твоєї байдужості?
- Але це ніяка не байдужість, пане вчителю...
- А що ж тоді?
- Я просто розгублений і не знаю, як поводитися.
- Тобто?! Поясни, будь ласка.

Всім своїм видом Стегман зобразив увагу. Юрій зміряв його довірливим поглядом янгольських оченят і заговорив, немов дорослий – повільно, виразно, з паузами в потрібних місцях:

– Річ у тім, що мої батьки – люди дуже зайняті. Окрім мене, у родині є ще й інші діти. Від трьох років я виховувався в будинку мого дядька – Романа Гойського. Саме завдяки йому я вільно володію латиною, давньогрецьким, а також побіжно розмовляю французькою й німецькою... Дядько ознайомив мене з основними засадами математики і граматики. А три місяці тому батько відправив мене сюди – у Раків. Я не розумію, навіщо він це зробив?! Я й зараз знаю більше, ніж будь-який тутешній учень... Тому я, правду кажучи, дуже збентежений і розгублений: адже за навчання в Академії маю платити розлукою з дорогими мені людьми! Я міг би продовжити навчання вдома чи у дядька, де є прекрасна бібліотека...

Стегману стало дуже шкода засмученого хлопчика, але він жодним чином не показав цього, коли заговорив у свою чергу:

– Знаєш, Юрію, ти вже достатньо великий і маєш розуміти, що сюди на навчання тебе віддали не просто так. Ти – найстарший княжич із магнатського роду Немиричів. Ти належиш до кола високошляхетної аріянської знаті. Тому в Академію тебе відправили не зовсім на навчання.

– А навіщо ж тоді? – здивувався хлопчик.

– Наша школа дає дітям не тільки різноманітні знання, але й відповідне виховання. На відміну від єзуїтських шкіл, тут немає тілесних покарань: соцініяни не вважають за можливе вганяти знання в дітей різками, оскільки жага знань повинна виходити з ваших юних душ. До закінчення навчання ти, Юрію, разом з іншими маєш опанувати певні знання й загартувати тіло. А також усім вам належить подумати про те, яку користь ви принесете в майбутньому всій нашій аріянській спільноті. Зрозумів?

– Зрозумів, – тихо підтвердив хлопчик.

– А знаєш, хто оце? – поцікавився Йоахим і показав обкладинку книги, яку під час бесіди тримав у руках. Юний спадкоємець магнатського роду взяв книгу, уважно розглянув обкладинку і з найсерйознішим виглядом мовив:

– Цю книгу я не читав, але, зважаючи на все, на обкладинці зображений святий Юрій Змієборець.

– Вірно, це Юрій Змієборець, він же – Георгій Переможець, – підтвердив учитель, зрадівши непідробному інтересу, що спалахнув в очах хлопчика. – От бачиш, його звуть так само, як і тебе – Юрієм. Жив цей святий давно, але його життя і досі є зразком для наслідування багатьма поколіннями! Ім'я святого Георгія довгі століття не сходить з вуст багатьох народів, його зображення можна зустріти на прапорах і монетах. На честь його подвигів і славетних діянь складені легенди й пісні, побудовані храми. Його ім'ям навіть називають цілі держави... Хочеш, розповім про це?

– Звісно, хочу!

– Тоді слухай і запам'ятовуй... Народився Юрій в 270 році від Різдва Христового, у сім'ї багатих і благочестивих батьків – зовсім як ти, хлопче.

– А де він народився?

– Цього ніхто не знає точно: одні кажуть, що в місті Лідді у Палестині. Інші стверджують, що в Біліті біля підніжжя Ліванських гір. Втім, це не має особливого значення...

Важливо інше: у вісім років Юрій розпочав військову службу у імператора Діоклетіана. І ще важливо, що з юного віку він виділявся з-поміж однолітків розвиненим розумом, незвичайною хоробрістю й величезною фізичною силою. Виявляючи неабияку заподатливість до військової служби, Юрій дуже швидко зробився тисячником. Багато ратних подвигів і перемог було за плечима юного полководця. От про одну з таких перемог я тобі й розповім.

Давні літописи стверджують, що неподалік місця, де народився Юрій, було глибоке озеро. Жив у цьому озері древній змії, який розорював довколишні селища й убивав жителів. Щоб задобрити чудовисько, тамтешні жителі почали регулярно, за жеребом приносити йому в жертву юнака або дівичку. І от настала черга красуні Ніні – дочки місцевого правителя. Горопашну дівчину відвели на берег озера і прив'язали до розлогого дерева, де вона стала очікувати смерті, тремтячи від жаху.

Та коли змії виповз із вод озера й почав наближатися до красуні, на березі казна-звідки з'явився прекрасний воїн на білому коні, який довгим списом уразив чудовисько і таким чином врятував дівичку. Цим юнаком і був Юрій! Відтоді сміливця почали зображувати на іконах як уособлення перемоги над древнім змієм – тобто над злом. За переказом, Юрій Змієборець доводився родичем святій рівноапостольній Ніні. Перший храм на його честь був збудований царем Міріаном саме на місці її поховання – це в Грузії. І сталося це через шістдесят п'ять років після народження героя.

Ще через кілька століть Георгій Святоторець, або у перекладі – «Великий Синаксар», відкрив світові й житіє святого Юрія. В добу правління грузинської цариці Тамари образ святого Юрія, який вражає списом змія, з'явився на грузинських прапорах, а спеціальний георгіївський хрест залишається на прапорах і корогвах грузинської церкви дотепер. Цього святого вшановували скрізь на Русі, засновували монастирі на його честь не тільки в Києві, але також і в Новгороді. Дмитро Донський зробив Георгія Переможця небесним заступником столиці Московського царства: адже місто це заснував київський князь Юрій Долгорукий. А московський князь Іоанн III включив зображення святого Георгія в герб міста Москви.

Учитель пильно подивився на завмерлого в кріслі учня й докінчив:

– Отак, хлопче! Тому кажу тобі: по праву пишайся своїм славетним ім'ям і зроби все можливе, щоб бути гідним його.

* * *

Ця розмова докорінно змінила як світогляд юного аристократа, так і його ставлення до навчання й до життя в цілому. Від того дня Юрій Немирич ніколи не засмучувався, ні на що більш не скаржився й навіть не плакав. Він успішно долав усі складнощі навчання в аріанській Академії, безупинно розвивав свої природні здібності й таланти.

За його зовнішністю можна було вирішити, що це простий, можливо, трохи дивакуватий хлопець, яких у світі безліч. Але перше враження було оманливим. Юрій вирізнявся залізним характером, прагнув скрізь бути першим і домагатися поставленої мети. Захоплювався верховою їздою й фехтуванням. Був увічливим, вихованим, мав гарні манери, неординарне мислення, загострене почуття справедливості й відповідальності.

Не за віком самостійний, вже на другому році навчання він вільно спілкувався і писав польською, латиною, італійською, німецькою, голландською, французькою, розумів і грецьку, і діалект московитів. Подальше навчання дозволило юному Немиричу вигострити абстрактний інтелект, він успішно вивчав такі дисципліни, як логіка, етика, риторика, теологія, основи правознавства й природничі науки, а також виявив неабиякі математичні здібності. Надзвичайно задоволений такими результатами, Йоахим Стегман усіляко заохочував Юрія до подальшого вдосконалення знань у цій царині. До одинадцяти років Юрій показав у математиці надзви-

чайні результати. Він доволі легко здолав низку трактатів, написаних корифеями, і зовсім вже зібрався присвятити життя вивченню цієї шляхетної науки, як раптом...

Несподівана подія 1623 року докорінним чином змінила погляди юного Немирича, відповідно змінилося й усе його подальше життя: вміло розохочені місцевими католиками, загони агресивно налаштованих «лісовчиків» на очах переляканих учнів улаштували моторошний погром в аріанській Академії міста Ракова, при цьому майже повністю знищили бібліотеку – чи не найціннішу в тутешніх землях.

У наступні роки Раків ще не раз зазнавав подібних нападів, але тепер учні Академії вже почали організовувати летючим ескадронам далеко не привітний прийом! Втім, у відповідь католики розширили царину зіткнень, нападаючи вже не тільки на школи й академії протестантів, але також грабуючи садиби й будинки відомих adeptів протестантизму і православ'я. Вони калічили, вбивали супротивників католицизму, незважаючи на вік і стать жертв. Через сутички між католиками і протестантами загинули такі відомі унітаріанські діячі, як Валента Шмальц і Анджей Лубенецький. Ця поведінка заохочувалася королівською владою: його величність виконував те, що колись поставив за мету – винищити будь-яку «єресь»...

Особливі гоніння інакомислячих почастішали в 1625 році під час нападу Швеції на Річ Посполиту. Єзуїти нищпорили країною й поширювали чутки, що війну нібито спровокували та підтримують «польські брати». Це спричинило непоодинокі бунти і повстання. А на початку 1627 року влада Кракова видала указ, відповідно до якого повноправними громадянами міста могли стати лише ті іновірці, які навернуться у католицизм.

Через усі ці події численна родина Немиричів була змушена полишити зруйнований католиками Черняхів і переселитися в один із другорядних своїх маєтків, розташований подалі від Кракова. І звісно ж, молодий Юрій дуже гостро пережив такі потрясіння. Його світосприйняття перевернулося неповоротно, трансформація зачепила найпотаємніші глибини душі. Княжич зрозумів, що Річ Посполита потребує докорінної зміни застарілого державного устрою і що без військових сутичок у такій справі не обійдеться. Саме тому Юрій вирішив зайнятися політикою та військовою справою. Для цього було потрібно продовжити подальше навчання вже за кордоном.

Відтепер спадкоємець магнатського роду Немиричів вивчав переважно юриспруденцію й основні засади державної влади, штудіював праці Мартіна Руара, який підтримував тісні зв'язки з Гуго Гроцієм. Коли юнак відправився на навчання за кордон, то мав при собі цінні рекомендаційні листи до цього світоча міжнародного права.

Хотілось би приділити бодай трохи уваги раківській Академії: адже саме тут Юрій Немирич дістає середню освіту, тому, маючи відомості про навчальний заклад, можна краще зрозуміти особистість майбутнього пана генерального писаря.

Отже, розквіт раківської Академії припав на 1616–1630 роки: тоді в ній навчалось понад 1000 студентів, серед яких було багато іноземців. Прикметною рисою цього навчального закладу була законодавчо закріплена релігійна толерантність – дуже характерна риса соцініянства як такого. Один з пунктів статуту Академії чітко проголошував: «Кожен учень нехай молиться вільно таким чином, як підказує йому власна совість і релігія, у якій він виховувався». В навчальному процесі Академії не застосовувалися широко розповсюджені в тогочасній освітянській традиції тілесні покарання, все обмежувалося виключно моральними настановами. Статут також вимагав від учнів дотримуватись чистоти тіла й одягу, підтримувати порядок у приміщеннях, де вони проживали.

У Ракові також працювала одна з найкращих друкарень тієї доби, що належала Себастьяну Стернацькому. У період 1602–1638 років у ній вийшли у світ 246 книг. Деякі з

цих видань були розраховані на руських (українських) читачів, зокрема «Антапология...» (її ймовірним автором був Остап Кисіль, він же – Євстафій Гизель, який критикував ідею унії православних з католиками), драматичний твір «Трагедія руська» – перше відоме в історії видання, надруковане розмовною українською мовою.

Після ліквідації Раківського центру аріяництва завдяки соцініянським педагогам Матвію Твердохлібу, Якову Гриневичу-Гижановському (Яну Трембицькому) й Луці (Юхиму) Рупневському майбутня кисилінська школа перетворилася у вищий навчальний заклад (академію) з філією в Береску (тепер село в Рожищенському районі Волинської області). Як засвідчують документи, тут навчалися молоді люди з різних верств. Рівень студій в академії був досить високим. Окрім класів поетики й риторики, у ній існував ще один вищий клас, у якому вивчалися філософія й теологія.

Глава 4

Відьмин син

Соловецький монастир, осінь 1630 року

Пізнім осіннім дощовим вечором до Великого Соловецького острова підплив крихітний рибальський човник. На берег лиховісної бухти Благополуччя зійшов змерзлий подорожанин. Кутаючись у просякнутий вологою дорожній плащ, тремтячи від холоду, він поспіхом попрямував до Соловецького монастиря. Хоча тут налічувалося близько трьох сотень ченців і понад п'ять сотень послушників, Божа обитель вже кілька десятиліть слугувала також своєрідною церковно-політичною в'язницею. Й нарешті, товсті монастирські мури, військовий гарнізон та артилерія перетворювали Соловецький монастир у важливу прикордонну фортецю...

Утім, архангельського священика Димитрія Тихонова настільки різючі контрасти анітрішки не хвилювали. У непогожу осінню пору він був терміново покликаний сюди, щоб вислухати останню сповідь якоїсь помираючої особи. Виконуючи це делікатне доручення, свяятий отець ледь не потонув у водах похмурого Білого моря – втім, пастирський обов'язок вищий від усього! Хоча в таку негоду сидіти би вдома і грітися біля вогню...

З півночі віяв крижаний пронизливий вітер, самотні дерева вигиналися, рипіли, стогнали, їхні могутні гілки билися об широкі монастирські мури. Священнослужитель геть змерзнув, проте все-таки продовжував шлях. Чим ближче наближався до мети, тим більше відчував величезну втому і бажання спокою. Але ж пастирський обов'язок!..

Нарешті він опинився біля воріт Соловецького монастиря й несміливо постукав у них. Через деякий час з іншого боку долинули довгоочікувані кроки, ледь чутні через завивання вітру.

– Кого це ще принесло проти ночі? – невдоволено пробурчав вартовий, намагаючись відкрити оглядову заслінку. Він прововтузився досить довго, поки віконце з рипінням не розчахнулося, тоді тріпотливе світло смолоскипа вихопило з темряви обличчя й частину фігури незнайомої людини в довгій чорній рясі.

– Хто ти такий? – згідно з тюремним порядком, запитав охоронець воріт, хоча й був заздалегідь попереджений про майбутній приїзд гостя.

– Диякон Димитрій Тихонов.

– Навіщо прибув сюди?

– Викликаний до одного з ув'язнених. Це жінка, вона помирає...

– Ага, нарешті! Приїхав, дочекалися! – вартовий явно зрадів, ще якийсь час помудрував із запорами, потім розчахнув важкі, оббиті залізом ворота й звернувся до гостя: – Заходь, та швидше, бо непогода он як розігралася.

Священик не змусив себе довго вмовляти. Насамперед охоронець провів його в добре протоплене вартове приміщення. Коли приїжджий скинув плащ, то виявилось, що це стрункий парубок у наскрізь промоклому одязі. На вигляд йому було ледве більше двадцяти років, довге темно-русяве волосся струменіло до плечей великими локонами, а блакитні, ледь прищулені очі дивилися на вартового відкрито й довірливо.

– Та ти весь вимокнув! – сполошився охоронець. – Нумо хутко знімай свою рясу, я тебе у щось сухе перевдягну.

– Нам таке заборонено, – лагідно відповів гість. – Ось тримай, просуши хоча б оце.

Він віддав охоронцеві промоклий плащ, підійшов до грубки й простягнув змерзлі руки до її розігрітої стінки.

– Ну, як хочеш, – дещо ображено пробурчав вартовий і продовжив діловито: – То як же його звати?

– Кого?

– Ув'язненого, до якого ти приїхав, зрозуміло.

– Повторюю, це жінка. Невідома.

– Ага, еретичка, номер четвертий, – кивнув охоронець і довірчим тоном повідомив: – Цю відьму весь наш гарнізон боїться. Подейкують, вона самого царя і його нащадків прокляла, отакої...

– Може, так, а може, й ні, – лагідно мовив дякон. – У всякому разі, який би страшний злочин вона не скоїла, ніхто не має права позбавляти її останньої сповіді.

– Маєш рацію, – неохоче погодився охоронець, замислено смикаючи довгого вуса. – Але ти, людино Божа, однаково будь із відьмою цією уважним. Подейкують, що еретичка ця дуже, дуже небезпечна...

– Неодмінно, – погодився дякон. – Тільки де ж перебуває ця сама еретичка, куди мені далі йти?

– Е-е-е, стривай-но, стривай! – погрозив пальцем вартовий. – Ти не підеш туди один, я сам проведу тебе.

– Але як же таїнство сповіді?..

– До еретички без нашого нагляду нікого пускати не можна, такий порядок! – охоронець випнув груди колесом, від чого набув надзвичайно поважного вигляду. – Й окрім того, без провідника тобі потрібної камери нізащо не розшукати. Тут тямуща людина потрібна.

– Ну, що ж... Якщо інакше не можна, тоді веди мене до ув'язненої.

– А ти вже відігрівся, преподобний?..

– Веди, вона на сповідь чекає.

Вартовий знизав плечима, підкрутив вуса й кинув коротко:

– Гаразд, тоді підемо зі мною.

Для початку він перевірів, чи надійно замкнені монастирські ворота, потім зачинив двері у вартове приміщення й озброївшись смолоскипом, попрямував до тюремного відділення. Священик йшов слідом за ним не відстаючи та з цікавістю розглядаючи на ходу величну споруду.

Монастир являв собою потужну п'ятикутну фортецю, оточену височезними товстими мурами, мав сім воріт і вісім веж. Споруда мала вигляд грізний і суворий, кутові вежі були з'єднані одна з одною критими переходами, де розташовувалися житлові й господарські приміщення.

Священик і вартовий перетнули внутрішній монастирський двір, проминули спочатку триглавий Успенський собор, потім п'ятиглавий Преображенський собор і Благовіщенську церкву, перш ніж пірнути в лабіринт коридорів в'язниці, прихопивши додатковий смолоскип. Важко було уявити, скільки похмурих таємниць зберігалось за холодними сірими стінами з безліччю залізних дверей! Годі й казати, моторошне місце...

Нарешті зупинилися біля невеликих дверцят. Охоронець погрімів зв'язкою ключів, шукаючи потрібний, і заходився відкривати проіржавілий замок. Протяг, що гуляв тюремними коридорами, спробував загасити вогонь смолоскипа, чорні тіні й яскраві відблиски затанцювали на сирих стінах, низьких склепіннях і на земляній підлозі. Нарешті дверцята голосно заскрипіли і насилу розчахнулися, тоді тремтливе полум'я осяяло тісну кімнатку.

Камера «номер четвертий» мала форму усіченої піраміди, що звужувалася від входу вглиб. У довжину приміщення мало близько трьох метрів, завширшки і заввишки біля входу – по два метри, у тупиковому кінці – по метру. У місці стику низької задньої стінки й стелі у товщі муру було прорубано малюсіньке віконце – втім, зараз роздивитися через нього бодай щось вже не було можливості через сутінки, що наступили. У кутку біля сирієї стіни приткну-

лося залізне ліжко з ніжками, намертво вкопаними в підлогу. На цьому вбогому ложі на купі брудного ганчір'я обличчям до входу лежала сива жінка, бліда й виснажена. Кожному, хто подивився б на нещасну, ставало зрозумілим, що вона провела у в'язниці не місяці, а роки. Сірий одяг на змарнілому тілі нагадував безформний саван, пасма поплутаного волосся спадали на втомлене обличчя й величезні згаслі очі.

– Агов, до тебе тут прийшли, – тихо мовив вартовий, пропускаючи священика вперед. Зіщулившись на яскраве світло смолоскипа, єретичка ковзнула поглядом по фігурах прибульців і просипіла слабким застудженим голосом:

– Я знала, що колись до мене прийде священик, але все ж таки сподівалася, що сюди надішлють латинського падре, а не схизматика⁵.

– Це неможливо, – коротко відрубав диякон і мимоволі кахикнув: дихати огидним спертим повітрям камери було неймовірно важко.

– Я вже упокорилася із цією думкою, – зітхнула ув'язнена. Диякон почав уважно вивчати її. Здається, не така вже й стара, як здавалося спочатку... Спокійне обличчя, м'який вкрадливий голос... Зовсім ані крапельки не схожа на страшну відьму!

– Залиш нас самих і не турбуй, допоки я не покличу тебе, – звернувся отець Дмитрій до охоронця, водночас невідривно дивлячись у зіщулені, трохи червонуваті очі ув'язненої.

– Як завгодно, – з полегшенням зітхнув вартовий. Потім застромив смолоскип у подвійне кільце на стіні біля дверей. Подлубавшись у невеликій торбинці на паску, витягнув звідти свічковий недогарок, запалив його від смолоскипа й поспіхом вийшов геть, закривши за собою важкі металеві двері. Заскрипів ключ у замку, потім отець Дмитрій почув, як кроки охоронця стишуються далеко в глибині коридора. Ще кілька хвилин він дослухався до тиші, що настала за дверима, поки не переконався: вони справді лишилися самі.

– Ви прийшли, щоб вислухати мою сповідь, святий отче? – порушила мовчанку жінка. – Це буде остання сповідь... хіба ж ні?..

Диякон гаявся з відповіддю. Він раптом злякався, що якимсь необдуманим словом зіпсує все. Тоді люди, що доручили йому настільки відповідальну місію, залишаться незадоволені виконавцем.

– Я вмираю, отче, я відчуваю: кінець вже близький. Що зараз потрібно від мене? – запитала ув'язнена у священнослужителя.

– Покайся в гріхах, раба Божа, і попроси у Все милостивого прощення.

– Мені немає в чому каятися.

Жоден м'яз не здригнувся на обличчі жінки при цих словах. Вимовляючи їх, ув'язнена ледь помітно посміхнулася, вишкіривши зуби, що в невірному світлі смолоскипа виглядали напрочуд хижо. Священикові зробилося зле від цієї посмішки. Відчувши, як по спині пробіг холодок, він скрикнув:

– Як?! Ти наполегливо домагалася священика, а тепер стверджуєш, що тобі нема в чому каятися?

Почувши це, ув'язнена різко мотнула головою. Священик внутрішньо здригнувся, тому що її очі спалахнули криваво-вогненним світлом, хоча голос залишився вбивчо спокійним:

– Дурниця. Це сповідь, а не допит, тому я зовсім не маю звітувати про якісь надумані гріхи. Але якщо ви, отче, не розумієте цього, то я не бажаю вас більше бачити. Вертайтесь туди, звідки прийшли – до своєї благочестивої пастви... Ви мене зрозуміли?

Священик не відразу второпав, як відповісти на цей раптовий випад. Така зухвалість спантеличила і злякала його. Ув'язнена поводитися дивно – зовсім не так, як інші засуджені, котрих йому доводилося сповідувати. Обережність підказувала, що краще піти – а раптом відьма замислила зле?! Але диякон придушив у собі цей порив і вирішив залишитися до кінця.

⁵ Схизматиками (в значенні «невірні», «єретики», «розкольники») католики називали православних.

– Покайся в гріхах, – повторив Дмитрій, намагаючись нічим не видати свого хвилювання, і простягнув Марині великий срібний хрест. – Покайся і спокутуй гріхи свої, доки не пізно.

Однак ув'язнена, яка невідривно пильнувала диякона, встигла перехопити його погляд. Поводилася, немов змія, у будь-який момент готова вжалити...

– Мені немає в чому каятися, – уперто повторила жінка і знов хижо посміхнулася. – Я не належу до вашої віри, я взагалі ненавиджу схизматиків. Всі ви – затято брехливі лицеміри. Обіцяли мені вічне блаженство в раю, а після сипали мерзенними обвинуваченнями...

Священик відступнув до дверей, збираючись покликати вартового, але не встиг: ув'язнена здійнялася на ліжку і простягнула кощаві руки до нього. Диякон перелякано позадкував... Але тут обличчя відьми спотворила жадлива гримаса, вона із тужливим стогоном впала на ліжку і замерла там у надзвичайно незручній позі. Дмитрію здалося навіть, що вона померла – однак червонуваті очі продовжували осмислено спостерігати за священиком.

– Що з тобою?.. – співчутливо спитав диякон, мимоволі відчувши приплив жалості. Поступово жінка впоралася з болем і прорипіла:

– А ви не схожі на інших священиків, які приходили сюди раніше...

– Людським судом ти вже засуджена, проте Господь милосердний, – священик спробував говорити якомога м'якше. – Бог утішає в нещасті й полегшує найтяжчі страждання, якщо бачить щире каяття.

– Годі вже, – різко зупинила його жінка. – Ви, я бачу, прийшли сюди зовсім не для того, щоб утішити мене перед смертю. Ви хочете дещо вивідати в мене... Але я знаю: щойно розповім про все, як ви відшукаєте і вб'єте дорогих мені людей!..

Диякон хотів заперечити, однак ув'язнена не дала перервати себе:

– Стривайте, дайте сказати! Отже, нічого подібного не станеться. Я не могла б розповісти про моїх близьких, навіть якби захотіла. Я ж бо сама нічого не знаю про них!!! Нічого відтоді, як мій чоловік був убитий під час полювання, мій найвідданіший друг посаджений на палю, а син повішений... А батько?!

Ув'язнена на мить замислилася, дивлячись на сірі, вкриті цвілью стіни.

– Про батька я також нічого не чула... Давно не чула, дуже давно... Єдине, що тепер відчуваю – це смерть, смерть, навкруги смерть...

– Але ти поки що жива, і я усе ще можу допомогти тобі! Сповідайся, заспокой свою душу заради Христа...

Смолоскип біля входу давав більше кіптяви, ніж світла. Тому в камері було досить темно, і священик не зміг виразно роздивитися вираз обличчя бранки. Вона ж мовила з неприхованою зневагою:

– Не треба, святий отче, не намагайтеся мене обдурити. Я помираю, мене більше ніщо не хвилює...

Тут відьма раптом неприродно вигнулася, тихо застогнала, на кілька хвилин затихла, потім продовжила:

– Ніщо, крім одного. Іван, мій синок... Щось чутно про нього?

– Твій син помер, – похитав головою священик.

– Ні, святий отче, він живий! – ув'язнена знов вишкірилася. – Я, щоправда, не відаю, що з ним і де він, однак прекрасно знаю... тобто почуваю, що хлопчик мій не пропаде. Як би хотілося бодай поглянути на нього перед смертю, якби ви тільки знали, отче!..

– Твій син вже не прийде, – мовив диякон, цього разу не заперечуючи прямо, що відьмина дитина жива. – Хоча якщо ти погодишся...

– Ні! – вона заперечно мотнула головою. – Ні вам, ані комусь іншому мого хлопчика не знайти. Тому він житиме. Мій Іванчик, моя кровиночка...

– Послухай! Я можу відшукати твого сина. Тільки скажи, де він – сподіваюся, ти ще зможеш із ним побачитися...

– Звідки ви знаєте?

– Я знайду і приведу його до тебе, – просто відповів Димитрій.

Ув'язнена різко задерла вгору висохлу руку. Перекручене гнівом обличчя робило її схожою на примару. Священик подумав, що, мабуть, поквапився, відіславши стражника. Незважаючи на довгі роки ув'язнення, відьма справляла враження сильної жінки. Хтозна, на що вона здатна...

– Навіть не думайте заколисати мене неправдою...

Несподіваний приплив люті немовби висмоктав останні сили з ув'язненої, й вона продовжила, ледь чутно ворухачи губами:

– Холодно, як же тут холодно... Я незабаром помру. Зима вже близько. Сонце слабшає, навіть удень у цій моїй норі панують сутінки... Ви відчуваєте, отче, як помирають дерева, трава?.. Незабаром все покриє білий сніжний саван...

– Припини! Не ховай себе живцем, бо це є зневіра у промислі Божому, а отже, наклеп на...

Слова дякона потонули в гудінні монастирського дзвону: настав час вечерні. Відьма насилу повернула голову й, більше не мружачись, подивилася прямо на вогонь смолоскипа. Раптом її зіниці розширилися й потемнішали, злиплі пасма брудно-сивого волосся впали на обличчя. Зненацька вона заговорила якимсь дивним, зовсім зміненим голосом:

– Синку, чи не кривдив тебе отець Євламій? Він же прилаштував тебе в пристойну родину, як і обіцяв? Чому це не зовсім?! Я ж йому заплатила стільки, щоб ти міг жити, як і личить людині твого походження...

– З ким ти розмовляєш? – сторопів священик.

Ув'язнена замовкла. В її очах, тепер світлих і зовсім прозорих, танцювало полум'я смолоскипа. Наступної секунди вона вказала рукою на цей димний вогонь:

– Дивись туди, туди, туди... Що ти бачиш?

– Смолоскип...

– Ні! Дивись уважніше. Бачиш, там якесь маленьке селище?.. Рибальське селище. Чуєш, як плюскотить річкова вода?

– Але я не бачу ніякого селища...

– Так, це вже і справді не селище, а фортеця! Багато стрільців, багато... Як же вправно він тримається в сидлі – справжній принц... Ой!!!

Переляк спотворив обличчя ув'язненої, вона пробурмотіла:

– Тільки не це... – і знепритомніла.

Диякон схилився над ліжком.

– Що з тобою?

Відьма отямилася й забурмітала знов:

– Бачу розкішний будинок... і дівчину коло вікна. Вона ще не знає. Але незабаром, незабаром... Він іде по дорозі, що веде до будинку. Мій дорогий хлопчик, кровиночка моя! Зачекай... Мої очі застеляє туман...

Мова ув'язненої зробилася нерозбірливою, немовби під час марення.

– Але де ж твій син?

Священик із завмиранням серця чекав на відповідь, але жінка мовчала. Тим часом, кавалок неба в малюсінькому віконці немовби посвітлішав. Величезна яскрава зірка спливла на небосхил, кидаючи на землю кривавий відсвіт.

– Це Марс? – зненацька поцікавилася ув'язнена.

– Не знаю, – відповів священик.

– Так, це Марс. Це знак: зірка – початок нового життя! Тепер я спокійна: навіть якщо вороги знайдуть мого синочка, то не займатимуть його... Не насміляться. Отже, мені можна спокійно померти.

Ув'язнена простягнула руку, вказуючи собі за спину. Димитрій знов подивився у вікно... і жахнувся: незважаючи на пізню годину, за крихітним віконцем вставало сонце, наповнюючи камеру саявом, що розгорялося з кожною секундою!!! Спочатку світло було непевно-боязким, мерехтливим, але поступово зробилося яскравим, немовби від пожежі. Потім сонячні промені залили всю камеру й затьмарили вогонь чадливого смолоскипа, що одразу згас і відтепер лише мляво димів...

– Розкажи, хто не займатиме твого сина? – відчуваючи, що можна впустити щось важливе, диякон торкнувся руки ув'язненої.

І відсахнувся перелякано: рука була холодною, немов лід, а від його дотику безсило звислася збоку ліжка.

Жінка була мертвою.

Димитрій зробив кілька кроків до дверей, але одразу відчув легке запаморочення. Насилу усвідомлюючи, що відбувається, він плавно осів на підлогу камери. Останньою думкою було покликати на порятунок...

О п'ятій годині ранку монастирський дзвін загудів до заутрені. Разом з його звуком у вартовому приміщенні з'явився і комендант, щоб іще до сніданку зробити ранковий обхід. Усе було в порядку, як і зазвичай. От тільки з-під дверей камери «номер чотири» струменіло яскраве світло, при цьому звідти не було чути ні звуку. Що за чудеса?!

– А то до відьми вчора ввечері священик приїхав, щоб висповідати її, – доповів один із двох охоронців, які супроводжували начальство під час обходу.

– Священик?! – у коменданта очі на лоба полізли.

– Ну так, священик. Диякон, – пробелькотав вартовий.

– А мені чому не доповіли?!

– Так пізно вже було...

– Пізно?!

– Ну так, дуже пізно. Уже й сонце навіть сіло, сутінки... і дощ...

Не стримавши гніву, комендант аж загарчав від роздратування. Авжеж, зрозуміло: особливе розпорядження! Без нього на острів стороннього просто не перевезли б. Проте ж не дарма... ох, не дарма він був проти цієї затії!!! Справді, хіба мало святих людей жило в Соловецькому монастирі, щоб запрошувати сповідника з-за його меж!

І от будь ласка...

– Який дурень впустив учора до відьми чужого диякона?! – гаркнув комендант, напирючи грудьми на переляканого охоронця.

– Фока...

– Ну, я йому!.. І тобі!.. І тобі!.. – комендант по черзі тицьнув пальцем у груди кожному вартовому. – Ви що, хіба не розумієте, що вже ранок?!

– Розуміємо, але...

– Ви розумієте, пустоголові дурбеліки, як довго затягнулася сповідь?! А нумо відімкніть двері камери номер чотири! Хутко!!!

Тремтливими руками охоронець ухопив зв'язку ключів, насилу відшукав потрібний, ледве відімкнув неслухняні двері.

Тієї ж миті загадкове світло, що струменіло з-під дверей, щезло. У напівмороку камери ледве можна було розрізнити мертву ув'язнену, застиглу на ліжку. Отець Димитрій лежав на підлозі, закинувши голову, а його осклянілі очі нерухомо дивилися в стелю.

Комендант перехрестився, підійшов ближче до священика, опустився на коліна, приклав вухо до його грудей і мовив з полегшенням:

– Слава Богові, він дихає!
Потім роздратовано звернувся до застиглих на порозі вартових:
– Ну, чого стоїте, як укопані?! Несіть його на свіже повітря, доки живий.
– Накажете відправити повідомлення до Архангельська?
– Зрозуміло. І коли сповідника на свіже повітря винесете, нехай один з вас за ченцями збігає...
Комендант мотнув головою убік ліжка з мертвою відьмою.
– Бачу, тут не обійшлося без чаклунства. Треба хоча б дякона врятувати.
Гримлячи підкованими чоботями, він вийшов з камери. Охоронці кинулися виконувати розпорядження начальства.

Фортеця неподалік Астрахані,

літо 1634 року

Діставшись до воріт фортеці, вершники спішилися, і козак постукав руків'ям батога у ворота. Всередині негайно загриміли кроки, в одній зі ступок на рівні очей розкрилося маленьке віконечко, і похмурий сонний голос прогарчав:

– Хто?..

– Я привіз затриманого до Старця, – пояснив козак.

Пішохідна хвіртка миттю відкрилася, і прибульці без подальших зволікань увійшли до фортеці. Вартовий, який дивився на гостей похмуро й непривітно, провів їх довгим коридором і через фортечний двір до низенької прибудови, у вікні якої горіла товста воскова свіча. Постукавшись, охоронець увійшов туди сам. Із будівлі деякий час долинали приглушені голоси, нарешті вартовий визирнув відтіля й попросив гостей трохи зачекати тут, у прибудові, доки Старцеві доповідатимуть про їхнє прибуття. Коней же було довірено турботам худорлявого хлопчини, який саме пробігав поруч.

У прибудові було затісно. За маленьким столиком розмістився лисий дідок з величезною сплутаною бородою, що відстовбурчилась й усіляко йому заважала. Дідок відірвав погляд від книги, у яку щось записував при слабкому свічному світлі, кивнув гостям і заметушився, звільняючи лаву поруч із собою від купи пергаментних сувоїв.

– Сідайте. Мабуть, зголодніли з дороги? Зараз покличу Параску, вона вміє щось для вас зметикуює. Нічого, що я з вами отак, по-простецьки?.. Мені це неначебто дозволено, я ж тутешній писар Матвій. Я весь час метушуся між черню й знаттю, верчуся-кручуся і з тими, і з іншими, бесіди веду, справи всякі вирішую... Сідайте!

Лисий дідок прочинив вікно й гукнув:

– Параско! Параско, у нас гості!..

– Зараз, зараз... – долинуло іззовні. За деякий час на порозі прибудови з'явилася пишнотіла червонощока молодиця, на ходу поправила сарафан і розкішну квітчасту хустку, невдоволено запитала:

– У чому річ?

– Гості в нас, кажу ж тобі! Принеси-но чогось попоїсти, вони з дороги зголодніли.

Красуня невдоволено пирхнула:

– Чого вам принести? У нас не трактир все ж таки...

– Та все неси, все! – роздратовано махнув рукою писар.

Молодиця принесла гостям казанок холодної каші й глечик молока:

– От! Це все, що є.

– А ложки?.. – набурмосився писар.

– Свої треба мати, – невдоволена Параска кинула на стіл дерев'яні баклуші⁶. – Оцим їжте, іншого немає.

Втім, ледве гості приступили до частування, як у дверях з'явився вартовий і наказав прибульцям йти за ним. Приїжджі мовчки вийшли. Писар зажурено кречнував, а Параска, зрозумівши, що й до чого, єхидно поцікавилася:

– То як, угомонився, нездаро? Ну, добре, я пішла собі.

І поволі розгойдуючи стегнами, молодиця попрямувала до виходу. Писар тужливо зітхнув і повернувся до свого столу.

Тим часом гості увійшли до Старця. Був він високого зросту, широкоплечий, трохи сухорлявий, з довгим каштановим волоссям, акуратною сивуватою бородою та спокійними, впевненими світлими очима, у яких світився ясний розум. Коли гості увійшли, Старець відірвався від читання якогось сувою. Якнайщільніше закутавшись у сіру вовняну накидку, він кивнув охоронцеві – той миттю вийшов геть. Тоді Старець повернувся до гостей і почав уважно розглядати їх.

Його кімната не відрізнялася особливою розкішшю й розмірами. Приміщення навіть здавалося надто просторим через майже повну відсутність меблів: лише попід далекою стіною стояли стіл, два стільці й невеличке різьблене крісло з високою спинкою.

– Ласкаво просимо, – нарешті прорипів владним голосом загадковий чоловік, якого іменували Старцем. – Я уважно слухаю.

– Я мав доправити заарештованого до вас, Старцю, – мовив козак. – А тепер дозвольте мені піти, оскільки завдання моє виконане.

– Прекрасно, – кивнув той, – можеш іти.

Козак вийшов. Затриманий запитально дивився на Старця.

– Що тебе бентежить, юначе? Сідай, розмова у нас не скоро.

– Я не розумію, куди потрапив і з ким розмовляю? – неприховано обурився затриманий.

– Неважливо, Михайле... тебе, здається, саме так звуть?

– Так.

– Ну, отже, служу я в Розрядному приказі⁷, звати мене Федором. До речі, про нашу розмову не повинна знати жодна жива душа. Домовились?.. І до речі, давай-но все-таки присядемо, бо я вже літній, а в ногах правди немає.

Федір почимчикував до далекої стіни, а там розташувався в кріслі. Михайло слухняно пішов слідом, опустився на стілець навпроти Старця й поцікавився:

– А що, хіба в мене є вибір – домовитися або?..

– Вибір є. Ти можеш мовчати й жити спокійно. А можеш по дурості пробовкнутися комусь про нашу розмову. Але отака кепська штукенція, Михайле: тільки-но це станеться, як ти разом з усією родиною без суду й слідства опинишся в холодній. І це ще в найкращому разі...

– Я зрозумів, – похмуро пробурмотів затриманий. – Що ж, давайте швидше закінчимо нашу розмову, оскільки...

– Але ж я сказав, що говоритимемо ми довгенько, тому наберися терпіння. До речі, обідом тебе нагодували?

– Писар наказав одній молодусі накрити нам стіл. Щоправда, вона не дуже квапилася, тому перекусити ми так і не встигли.

– От же ж нероба! – обурився Федір. – Добре, після розмови почастую обідом. Отже, почнемо...

Старець миттю зробився дуже серйозним, погляд його тепер був якимсь колючим:

⁶ Необроблена заготовка дерев'яної ложки.

⁷ Орган військового управління в Московському царстві XVI–XVII століть, який відав служилими людьми, військовим управлінням, а також південними і східними прикордонними містами царства.

– Розмова ця мала би відбутися із твоїм батьком – священиком Євламπίєм. Але як ми довідалися, він нещодавно помер... Тож поговоримо з тобою. Отже, давним-давно, років двадцять тому твій батько дав притулок у себе чотирирічному маляті на ім'я Іван. Я розумію, що багато води відтоді витекло, але все ж таки спробуй згадати. Прошу тебе, це дуже важливо.

– Мій батько Євлампій за своє життя влаштував долю чималій кількості сиріт, – доволі сухо відповів Михайло. – Мабуть, я б ніколи й не згадав про це, але тепер можу відповісти точно: двадцять років тому покійний нині тато надав притулок тільки одному-єдиному хлопчикові. Звали його Тимофієм. Цього сироту наша родина ніколи не забуде...

– Як це Тимофій?! – Старець не приховував розчарування. – А Іван?..

– Тимофій. Він ще повторювати полюбляв: «Я Тимофій, маленьке рибачатко, а не циганчатко!» – і сміявся при цьому, аж заходився.

– За нашими відомостями, мав бути Іван, трьох або чотирьох років від народження...

– Я добре пам'ятаю те літо. Раннім ранком через наше село проїхав циганський табір і підкинув у храм, де служив мій батько, хлоп'я років трьох або чотирьох. Очевидно, малюк не знав, як його звуть, от тому тато й назвав його Тимофієм, оскільки за святцями був саме Тимофіїв день. Отож дуже намучився батько із цим хлопчиськом! Коли помирав, то відкрив на сповіді, що взяв великі гроші, аби прилаштувати цього хлопчиська...

– У кого взяв гроші? – миттю насторожився Старець.

– Цього батько не сказав. Згадав, щоправда, що всі гроші до останньої копійки довелося повернути – тільки після цього демон його відпустив.

– Я так і не зрозумів, що ж сталося із твоїм батьком? І що це за демон?..

– Отой самий Тимофій – він і є той самий демон!

– Хлопчисько?!

– Він, саме він!

– Нічого не розумію, – знизав плечима Федір. Затриманий спробував пояснити:

– Батько взяв до себе циганське хлоп'я. Напевно, ці волоцюги йому за це добряче заплатили, але я про те не знаю напевно. Хлопчик був ну просто викапаним циганчам: волосся – немов чорні хвилі, очі теж чорні та розкосі, худючий неймовірно. Тільки-но взяв тато цю дитину, як і сталося з ним лихо: серце вхопило так, що ледь не помер! Ледве ми його тоді виходили...

Батько як видужав, так і віддав одразу сироту в далеке село в родину рибалки якогось. Та через два роки рибалка помер, його родина нам Тимофія й повернула: заберіть, мовляв, назад цього ірода – не людина він, а демон, що нещастя приносить! Тимофій на той час підріс, зміцнів, навіть виглядав старше від своїх років. За що не візьметься, усе в руках його вмілих так і горить: хоч тенета полагодить, хоч риби більше від усіх наловить – хоч що!..

З часом взяв він моду до фортеці до стрільців ходити, один з них хлопця запримітив та й усиновив. Батько нарадуватися не міг, що нарешті циганчати позбувся! Тимофій і там першість свою виявив: за шість років вивчився й шаблею володіти, і на коні гарцювати, і з пищалі стріляти. Подейкують, пам'ять у нього була така, що хоч би один раз подивився на щось – а вже й на все подальше життя запам'ятає...

І все б добре, якби тільки не відчував хлопчисько слабкість до коней, як і всі цигани!.. А як оселився він у фортеці, так в усій окрузі й почали коні пропадати... Тимофій під підозру й потрапив! Привели його козаки зв'язаного, немовби звіра дикого: забирайте, кажуть... Батько знов за серце!

Не знаю, що далі було б, та цього разу випадок нам допоміг. Проїжджала повз наше село купчиха з дочкою років шести. Дівчисько вирішило у спекотний день викупатися в озерці й ледь не потонула. На її щастя, Тимофій поруч рибалив, от і врятував малу. А йому що?! Він на той час вже Яік перепливав вільно... Сподобався юнак проїжджій купчисі. Годі й казати: красенем писаним у свої тринадцять років став, зросту хоч і невеличкого, зате косий сажень

у плечах, весь із себе доладний, спритний, розумний... Отож і вирішила вдова купчиха його всиновити. Батько все влаштував і не тільки саме циганча їй віддав, але ще й гаманець, туго натоптаний грішми. А як гроші геть віддав, так демон від нашої сім'ї й відчепився. Отак усе сталося.

У кімнаті запанувала мовчанка.

– А що з купчихою... Тобто, чи не сталося з нею чогось незвичайного, не знаєш? – запитав за якийсь час Старець і додав: – Якщо хлопчик цей усім суцільні нещастя приносив, то...

– Саме навпаки! Пліткують, нібито купчиха та за рік так розбагатіла, що аж в саму Москву подалася.

– Отакої! Отже виходить, хлопчиська того тепер у Москві шукати треба?

– Виходить, що саме там.

– А скажи-но, Михайле, як звали ту купчиху?

– От чого не пам'ятаю, того не пам'ятаю! Начебто Василіса, а от далі?.. На язик крутиться... але згадати не можу.

– Але ж до Москви вона подалася?

– Туди, туди.

– Ну що ж, добре! Дякую тобі, Михайле, за допомогу. Про все інше ми самі дізнаємося. Головне ти нам пояснив: циганча твоє не Іваном звать, а Тимофієм, і шукати його треба в Москві в якоїсь удової купчихи з дочкою. Гаразд, на цьому розмову нашу й закінчимо – зрозуміло, якщо тобі більше нема чого сказати. Або ж є?..

– Немає.

– Ну, на немає й суду немає! Що ж, Михайле, тоді не забувай: про розмову нашу нікому ані слова, інакше...

– Та от вам хрест!!! – затриманий рвучко перехрестився.

– Добре, дуже добре. А тепер давай-но поїмо, як я тобі й обіцяв.

Федір підвівся, підійшов до дверей, розчахнув їх та звернувся до вартового, який чергував іззовні:

– Параску сюди, і швидко. Нехай збере нам легку вечерю.

Вже незабаром стіл у кімнаті Старця був накритий білою скатертиною, а молодиця заходилася пурхати навколо, підносячи то медовуху, то рибу, то пиріг, то калачі, то різносоли...

Втім, відшукати Тимофія у Москві виявилось справою нелегкою. Цілих два роки нишпорки Розрядного, а згодом ще й Розбійного приказів то натрапляли на його слід, то знов губили. І можливо, втратили б остаточно, якби не пристрасть розшукуваного парубійка до авантюр.

Вихований удовицею купчихою Василісою Дєділовою юнак легко сходився із заможними людьми, робив підробки і вчиняв розтрати, пускав з торбиною по світу найзаможніших купців... А попався на дріб'язку – вкрав свічники з будинку такого собі Башмакова, людини небідної й водночас гречної. Ясна річ, Тимофію варто було би врахувати, що власник срібних прикрас, які впали йому в очі, – це сам Дементій Минович Башмаков, постачальник царського двору, котрий відав у приказі Великого Палацу поповненням державної скарбниці й до якого сам цар благоволив!..

Загалом-то, дарма юнак полестився на клятві свічники: адже нишпорки Розбійного приказу нарешті наздогнали довгоочікувану здобич. За всіма правилами, Тимофія мали би швидко, без зайвого шуму прирізати. Ще б пак: синок Лжєсмитрія, який випадково вижив!.. претендент на царський престол, замість якого повісили іншого!.. Але пограбований лиходієм Дементій Минович, як людина розважлива, керувався іншими міркуваннями. Аби Тимофій надалі не

накоїв дурниць, під варту були взяті найдорожчі для нього люди – прийомна матір Васи́ліса Дєді́лова і його люба зведена сестра (у дарунок якій і призначалися трикляті свічки). Відтепер з колись невлесного крадія можна було хоч мотузку вити...

Годі й казати, розумним чоловіком був Дементій Минович Башмаков – майбутній дяк майбутнього моторошно-грізного Приказу таємних справ!

Глава 5

Студентська юність

Королівство Польське, травень 1630 року

У 1630 році родина відправила молодого княжича в закордонну освітню поїздку. Рішення було ухвалене на сімейній раді. Поговоривши із старшим сином, батько остаточно переконався, що він прагне політичної кар'єри, для чого обирає фах юриста, і палко підтримував сина в його бажанні. Та й волелюбний⁸ Лейденський університет для початку освітньої поїздки був обраний не випадково. Нідерланди й Голландія, що входила до їхнього складу, на той час вирізнялася у всій Європі вільнодумством і віротерпимістю⁹.

Подорож обіцяла бути важкою й небезпечною, вона мала тривати спочатку суходолом, потім морем. Тому до Лейдена молодий княжич відправився не самостійно, а разом із групою однолітків – випускників Раківської академії: Андрієм Вишоватим, Олександром Чапличем, Миколою Любенецьким і Петром Суходольським. Супроводжував групу арія́нської молоді старший наставник – доктор медицини Андрій Руткович.

* * *

Запряжена четвіркою баских коней поштова карета летіла стрілою по території Королівства Польського. Перед очима пасажирів проносилися милі серцю сільські пейзажі, широкі лани й густі ліси. Немирич і його друзі дедалі більше віддалялися від рідного дому.

На той час Польща перебувала у стані війни. На дорогах скрізь стояли застави. У маленьких прикордонних містечках і селищах були розквартировані війська. На поштових станціях перевіряли речі й особи мандрівників. Іноді доводилося тривалий час очікувати дозволу на проїзд і спеціальних перепусток. Доки черговий писар разом із старшим наставником щось оформлював, молода компанія навідувалася в найближчий трактир, де на них чекав гарячий обід або тепла вечеря.

На черговій поштовій станції змінювали коней, а їхній екіпаж оглядав місцевий коваль. Ночами намагалися не їздити, тому що в країні панував неспокій. Ночували зазвичай у придорожніх садибах, селяни привітно й радо приймали юних представників арія́нської знаті. Юнаки поводитися тихо, скромно, платили завжди щедро.

Проїжджаючи польські міста, мандрівники відчували суворий і пригнічений настрій місцевого населення через війну й бешкетування інквізиції. Величезні костьоли, каплиці, монастирі займали цілі квартали, а на міських вулицях і торговищах замість ділового люду сновигали зграї ченців і черниць. Країна перебувала в запустінні, по дорозі їм дедалі частіше зустрічалися напівзруйновані садиби, недоглянуті сади й городи.

⁸ Гасло Лейденського університету – «Praesidium Libertatis» («Оплот волі»).

⁹ Республіканський державний устрій З'єднаних провінцій став наслідком компромісу між молодією буржуазією та старим дворянством, досягнутий ще в ході Нідерландської революції. Верховним органом держави були Генеральні штати, у яких засідали делегації від 7-ми провінційних штатів. Генеральні штати вирішували питання війни і примирення, відали фінансами та збройними силами. Провінція Голландія, відповідно до економічної потужності її буржуазії, мала в Генеральних штатах найбільший вплив. Влада в окремих провінціях належала провінційним штатам, що склалися з делегацій від міських магістратів і представників місцевого дворянства. Доступ в усі ці органи управління був відкритий лише для 2–3 тис. осіб з верхівки голландської торговельної буржуазії, які поступово утворили замкнену правлячу касту «регентів».

Прибувши в морський порт, мандрівники начебто потрапили до нового світу. Тут вирувала торгівля, у гавань заходили і звідси відбували по декілька суден на день. Здалеку купці привозили шовк, оксамит, прянощі, порцеляновий посуд та інші заморські дива. Вивозили мед, віск, янтар, деревину, коштовні хутра...

У Лейден пливли цілих сім тижнів по Балтійському морю на невеличкому кораблі, час від часу пристаючи до берега, щоб розвантажити частину товарів і завантажити інші. Плавання тривало без особливих пригод за винятком того, що 10 червня просто з палуби всі могли спостерігати затемнення Сонця.

У порт прибули пізно ввечері у неділю, 28 липня. Оселилися в одному з портових готелів. Все тут було незвичайним, починаючи від ліжок та інших меблів. Туалетів не було, натомість довелося знайомитись із нічними горщиками. Кухня дуже відрізнялася від польської: тутешні господині готували більш пісню їжу, переважали страви з риби.

Наступного дня поїхали в Лейден. Дорогою роздивлялися з вікон критого екіпажу довколишні пейзажі: стародавні фортеці, вежі, церкви з високими дзвіницями, невеликі акуратні будиночки з кольоровими черепичними дахами, зеленими садочками... Коли нарешті дісталися мети подорожі, на них вже чекали затишні кімнати в одному з тутешніх будинків. Привітний хазяїн нагодував мандрівників ситним обідом.

Наступного ранку, поївши свіжосмажених млинчиків, відправилися на прогулянку містом. Лейден виявився затишним містечком з безліччю каналів, неляканими качками і чаплями, яких можна було зустріти просто посеред вулиць, і специфічною архітектурою місцевих споруд. Весь центр міста був густо заселений. На перших поверхах будинків, як правило, розміщувалися крамниці, майстерні, ломбарди, таверни, на других жили їхні господарі.

Життя (і навіть торгівля!) тут спливало розмірено, можна навіть сказати – монотонно. В очі кидався загальний спокій, відсутність суєти. На вулицях і площах було повно художників, які малювали пейзажі або оформлювали вітрини, а також точильників ножів, дрібних торговців і ремісників. Захопившись, молоді люди заблукали й потрапили в ту частину міста, де через вузькість вуличок перехожим доводилося протискуватись між близько розташованими будинками. Просто на вуличках накопичувався бруд, який час від часу змивався дощами в численні канали. Не дивно, що скрізь відчувався жаклиний сморід.

Зате уяву молодих людей вразив розташований у центрі міста гігантський рибний ринок. Тут пахло морем. Просто на землі лежали незліченні кошики, наповнені мушлями і дрібними рибинками місцевих назв. Їх миттєво розкуповували, одразу ж відправляли на кухні й подавали до столу в крихітних тавернах любителям моря, риби й часнику.

Лейденський університет, 1 жовтня 1630 року

Ранньої осені, коли надворі стояло «бабине літо» і ще не всі студенти поз'їжджалися на заняття, одного дня біля навчального корпусу самотньо стояв юнак і терпляче очікував на викладача, якого все не було. Раптом з будівлі на вулицю вийшло близько десятка студентів, а слідом за ними у дверях нарешті з'явився літній професор, одягнений у широку мантію з білим відкидним коміром – Гуго Гроцій. Парубок зірвався зі свого місця й підбіг до викладача.

– Добридень, пане вчителю! – привітався він. – Мені передали, що ви хотіли побачити мене.

– Авжеж, Юрію, це так і є. Мені дуже лестить ваш підвищений інтерес до мого предмета. Тож я хотів би обговорити з вами програму ваших занять.

– Я слухаю вас.

– Насамперед, пане Немиричу, я склав для вас список літератури, необхідної для якнайкращого засвоєння матеріалу. Ось, будь ласка! – і Гроцій простягнув юнакові кілька аркушів паперу.

– Дякую, пане вчителю. Я неодмінно проштудіюю усі ці книги, від першої до останньої.
– Більшість із цих книг можна знайти в бібліотеці, а от решту...
– Не переймайтеся, пане вчителю, неодмінно ознайомлюся з усією літературою, рекомендованою вами.

– Добре. І також не забудьте відвідати завтра лекцію.
– Обов'язково! До побачення, пане Гроцію...
– До зустрічі, пане Юрію.

Немирич щодуху прибіг до університетської бібліотеки, окрилений тим, що Гуго Гроцій взявся особисто обговорювати з ним програму занять.

Бібліотечна зала була щільно заставлена численними шафами, на яких нерівними рядами вишикувалися книжки. Юрій пройшовся уздовж рядів, розглядаючи корінці томів і читаючи назви. Як раптом, немовби з-під землі, перед юнаком вигулькнув бібліотекар і спитав чемно:

– Добридень! Вас щось цікавить, юначе?
– Добридень, пане... е-е-е...

– Мене звати Мозелем. Мозель Мейсон, університетський бібліотекар. Якщо у вас є якісь побажання, я вам радо допоможу. Не соромтеся, парубче, звертайтеся. Отже?..

– Дякую, пане Мейсоне, мені зараз ваша допомога і справді дуже потрібна, – почав Юрій непевно, потім простягнув бібліотекареві список книг за словами: – Оце я хотів би замовити...

Бібліотекар взяв список, підійшов до величезного вікна, де було краще видно, пробігся поглядом по паперових аркушах і мовив захоплено:

– Вітаю, вам дуже пощастило! Це почерк самого Гуго Гроція. Можете повірити, що далеко не всім студентам цей викладач складає власноруч список літератури... До того ж вам він склав чималенький – отже, вважає вас перспективним студентом. Пан Гроцій рідко помиляється...

Потім старий поринув з головою у вивчення записів, періодично киваючи. Іноді його очі спалахували, іншим разом він запитально позирав на Юрія.

– Що вас бентежить, пане Мейсоне? – поцікавився Немирич.

– Нічого. Просто список величезний. До того ж, на превеликий мій жаль, не всі книги в нас є... Багато чого треба буде шукати в букіністичних книгарнях міста. Але це не проблема – у мене багато знайомих букіністів.

– Дякую вам. А що із запропонованого можна взяти саме зараз?

– Зараз підберу вам декілька книг... Але доведеться трішечки почекати... У вас є час?

– О, так, я маю час.

– Тоді, пане...

– Юрій Немирич.

– Тоді, пане Юрію, розташовуйтеся о-о-он у тім кріслі й чекайте. Можете поки що почитати оце, – і старий простягнув юнакові невелику книжечку... Обкладинка її була затертою до нерозбірливості: либонь, книгу читали часто. З затертих слів вдалося розібрати одне-єдине: «Хроніки». Ну що ж...

Вмостившись у зручному затишному шкіряному кріслі, княжич заходився вивчати зачитану книжечку, яка розповідала про Вісімдесятилітню війну¹⁰. Саме коли він читав про один з найтрагічніших епізодів – облогу Лейдена, до бібліотеки зазирнув чоловік приблизно сорокарічного віку, приємної зовнішності, одягнений за останньою модою... який привітався польською!

– Добридень! – здивовано відповів Юрій. – А як ви здогадалися, що я вас зрозумію?

– Кшиштоф Арцишевський, – мовив він твердо, простягаючи юнакові руку. – А вас як звуть, дозвольте поцікавитися?

¹⁰ Інша назва Нідерландської революції.

– Юрієм Немиричем мене звати.

– Аякже, чув, багато чув про вашого батька-суддю! Річ у тім, Юрію, що раніше я жив у Польщі, тепер от перебрався в Нідерланди і навчаюся в цьому славетному університеті... А що це ви читаєте, парубче?

Юрій продемонстрував затерту обкладинку новому знайомому.

– Так, я із цим знайомий, – пафосно відповів Кшиштоф.

– А чи правда, що жителі Лейдена витримали річну облогу міста?

– Не тільки. Лейденці навіть одержали як винагороду за свою стійкість оцей самий університет¹¹...

– Та невже?... А мер міста? Він же не втратить рук, правда ж?

– Та що ви, пане Немиричу, немовби дитина, чесне слово?! Руки у мужнього пана мера лишилися цілими й неушкодженими, не переймайтеся.¹²

– Пане Арцишевський, а на якому факультеті ви навчаєтеся?

– На факультеті прикладної механіки.

– О-о-о! Як шкода, що не на юридичному, як я...

– А чому шкода? Я два роки вивчав механіку й інші галузі прикладних наук, а також юридичне право. Не засмучуйтеся, пане Юрію, я постараюся відповісти на всі запитання, які ви задасте мені.

– Як добре! Мене дуже зацікавив державний устрій у Голландії. Чи допоможете мені розібратися в цьому нелегкому питанні?

– Природно, пане Юрію. Це моя улюблена тема, бо мрію побудувати державу з системою управління, подібною до голландської.

– Дозвольте довідатися, де саме збираєтеся її побудувати?

– Поки що не знаю точно, де саме. Хоч і схиляюся до Бразилії.

– Але ж Бразилія – це так далеко... А чому б не в Польщі, наприклад?

Якщо чесно, така прихована пропозиція виникла у Юрія щойно... Але цікаво, що скаже на це гість?!

– У Польщі, друже мій, я тепер персона небажана. Колись у молодості я припустився жорстокої помилки: взяв участь у дуелі, через що загинула людина. Тепер у себе на батьківщині я значуся в злочинцях. Тому де завгодно, тільки не в Польщі...

– Але ж ця дуель була чесною?

– Чесна? Раніше я також вважав себе правим. Я боровся за свої переконання, обстоював певні погляди. Ця людина образила не тільки мене, але людей, дорогих мені... Я викликав його на дуель, він погодився. Я володів зброєю більш вправно, ото й усього!.. Мене засудили до страти. Та я втік і тим самим обрав вічне вигнання. Раніше я вважав, що це несправедливо. А вже живучи тут, незабаром зрозумів, що ніхто не заслуговує на смерть, якщо його переконання не збігаються із твоїми...

– Сумна історія, – поспівчував Юрій. – Я теж випробував на собі несправедливість нашого суспільства.

– Не може бути! Я прекрасно знаю, що рід Немиричів є одним із найбагатших у Великому князівстві Литовському...

¹¹ Університет був подарований місту Лейдену Вільгельмом I Оранським Мовчазним як подяка за мужність містян, які непохитно витримали у 1575 році облогу іспанців, що тривала протягом року. Інша пропозиція Вільгельма Оранського зводилася до довічного позбавлення міста усіх видів податків, проте жителі Лейдена вважали за краще мати в рідному місті чудовий університет, який з часом уславився на всю Європу.

¹² Згідно з переказами, під час річної облоги лейденський мер якось сказав городянам, що згоден, аби з його відрубаних рук приготували їжу для голодуючих, ніж відкрити ворогам міські ворота.

– Це так, але нині, як ніколи раніше, в Речі Посполитій посилюються гоніння на некатоликів. Єзуїти тепер розпоряджаються скрізь: керують державою, підробляють різноманітні факти, плетуть інтриги й навіть розпоряджаються королівською скарбницею!..

– Це сумно. Отже, за час моєї відсутності на батьківщині нічого не змінилося... і найближчим часом навряд чи зміниться.

– Чому ви настільки категоричні, пане Кшиштофе?

– Бо для того, щоб виправити усе це море несправедливості, доведеться змінити не тільки державний лад, але й відносини людей...

– Раніше я захоплювався математикою і був надзвичайно щасливим. Та коли з боку католиків на нас, аріян, розпочалися гоніння, стало очевидно: якщо я лишатимусь байдужим і не зроблю нічого для зміни нашого життя – усе так і залишиться... Тому я й вирішив вивчати право. Я боротимусь, але не зброєю, хоча нею також володію непогано. Ні, я стану найкращим політиком у Польщі! Вірю, що це допоможе мені змінити життя на краще.

– Цікава ви людина, пане Юрію! – сумно посміхнувся Арцишевський. – Виявляється, ви непоправний романтик і мрійник...

– Чому ви так вважаєте?

– Бо ви вірите, що зумієте перевернути життя у цілій державі, нічого собі! От тільки я, поговоривши з вами, ще більше переконався, що новітню державу з ідеальним республіканським устроєм необхідно розбудовувати поза межами Речі Посполитої. І чим далі від неї, тим краще! Бразилія, напевно, є найбільш підходящим варіантом.

Двоє молодих людей захоплено розмовляли, а старенький бібліотекар мовчки стояв собі в куточку і поштиво спостерігав за ними. Пан Мейсон не смів перервати їхню бесіду, тому що обговорювали вони, з його точки зору, дуже важливі речі.

От із цієї випадкової зустрічі в порожній бібліотеці Лейденського університету й розпочалася довголітня дружба двох мрійників – Юрія Немирича і Кшиштофа Арцишевського.

Сорбонна, Франція, весна 1632 року

Тією весною Юрій відкрив для себе тяжіння до прекрасної статі в особі гарненької незнайомки. Сталося це під час подорожування до Сорбонни.

Вечоріло, коли п'ятірка друзів під'їжджала верхи до околиць Парижа. (Враховуючи дворічний стаж перебування підопічних за кордоном, наставник Андрій Руткович виїхав сюди днем раніше, щоб підготувати ґрунт для прибуття учнів.) Втім, до готелю «Дю Пост», де молоді люди збиралися зупинитись попервах, доки не знайдуть інше житло, було ще далеченько. Попереду їхав Юрій Немирич, за ним – Олександр Чаплич і Микола Любенецький, позаду – Андрій Вишоватий і Петро Суходольський.

Огинаючи крутий поворот надзвичайно вузької вулички у передмісті, Юрій почув лемент і помітив попереду якийсь рух. Тому княжич негайно осадив свого коня і запитав у першого-ліпшого перехожого:

– Що там сталося?

– Карета, отак... – у відповідь розвів руками той.

Під'їхавши ближче, побачили, що невеличка карета дуже сильно нахилилася набік і перегородила дорогу, поруч з нею молотили землю копитами й іржали очманілі налякані коні. Перекинутися повністю екіпажу завадили густі зарості чагарнику, який буйно розрісся просто на узбіччі вулички. Один з пасажирів – розлючений огрядний стариган, лаявся з кучером, висунувши голову й руку зі стиснутим кулаком у переднє віконце. Довкола карети зібралася юрба витріщак, які спостерігали за подією, не забуваючи роздавати поради. Між тим, з екіпажу долинали стогони й голосіння жінок.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.